

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ імені Г. С. КОСТЮКА**

ЯКОВИЦЬКА ЛАДА САВЕЛІЇВНА

УДК 159.922:62+378.125

**ПСИХОЛОГІЯ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ВИКЛАДАЧА У НАУКОВО-
ТЕХНІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України, лабораторія методології і теорії психології

Науковий консультант

член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор
Балл Георгій Олексійович

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор **Данилюк Іван Васильович**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, декан факультету психології;

доктор психологічних наук, професор **Осьодло Василь Ілліч**, Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, начальник гуманітарного інституту;

доктор психологічних наук, професор **Помиткін Едуард Олександрович**, Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України, завідувач відділу психології праці

Захист відбудеться «22» січня 2019 р. об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.01 в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, м. Київ-33, вул. Паньківська, 2

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, м. Київ-33, вул. Паньківська, 2

Автореферат розісланий «___» грудня 2018 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. М. Третяк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Стрімкі зміни у суспільному житті країни спонукають людину до пошуку шляхів індивідуального розв'язання складних проблем – формування себе як самодостатньої особистості, визначення особистих можливостей і бажань, свого місця у світі, виявлення власних напрямів зростання, тобто питань, безпосередньо пов'язаних з проблемою самореалізації, з усвідомлюванням потреби в ній, з умінням бачити, знаходити, створювати умови, які б сприяли переходу потреби у самореалізації з потенційної в актуальну, з паралельним пошуком простору для самореалізації. Водночас, дотепер залишається зовсім не дослідженим складний комплекс взаємовідносин технічної діяльності й особистості. На сьогодні науковцями береться до уваги тільки одна сторона такої взаємодії, а саме вплив технічних наук на розвиток особистості, при цьому обирається передусім її утилітарний аспект – роль технічних наук у задоволенні потреб особистості. Між тим науково-технічна діяльність є важливим стимулом для самовдосконалення і самореалізації особистості викладача.

Сучасні українські дослідники Г.О.Балл, М.Й.Боришевський, П.П.Горностай, О.В.Завгородня, О.О.Зарецька, Л.М.Карамушка, С.Д.Максименко, В.О.Моляко, О.Л.Музика, Г.О.Нестеренко, В.І.Осьодло, Л.З.Сердюк, Л.В.Сохань та інші вказують на необхідність розв'язання проблем, пов'язаних із самореалізацією особистості в освітньому просторі.

Чимало праць присвячено дослідженню різних аспектів психолого-педагогічних проблем самореалізації викладача вищої школи, в тому числі формування культури професійно-педагогічної самореалізації (Т.А.Логвіна-Бик, М.І.Ситнікова та ін.); типів самореалізації викладача у педагогічному спілкуванні (С.О.Мулькова та ін.); проблеми самореалізації в освітній взаємодії (О.І.Попова та ін.); самореалізації викладача вищого навчального закладу як загальнопедагогічна проблема (Н.М.Лосєва та ін.).

Варто зазначити, що окремі аспекти досліджуваної проблеми вже були предметом уваги дослідників. Зокрема досліджувалися психологічні складові особистісного та професійного саморозвитку (К.О.Абульханова-Славська, Є.П.Белозерцев, І.Б.Дерманова, О.М.Кокун); потреба у самореалізації як джерело активності та самоактивності особистості (Л.З.Сердюк); самоактуалізація менеджерів освітніх і комерційних організацій (Л.М.Карамушка, М.Г.Ткалич); психологічні особливості самореалізації викладача вищого навчального закладу (О.В.Коломієць, О.В.Кулешова); окремі складові професійної самореалізації викладача (Л.Г.Кайдалова, С.В.Калашнікова, С.Д.Максименко, В.І.Осьодло, Р.З.Сабанчиева, С.П.Свідерська). Також є окремі прикладні дослідження процесу самореалізації у технічній діяльності: розвиток технічної грамотності як основа самореалізації особистості в соціальному середовищі (С.В.Вязовецька); самореалізація людини в дизайнерській діяльності (С.О.Захарова). Значний досвід накопичений у дослідженні проблеми психології науково-технічної й творчої діяльності (М. Вертгеймер, Я.О. Пономарьов, В.О. Моляко). Хочемо відзначити

видатний внесок вітчизняних вчених у вивчення психології науково-технічної діяльності. Зокрема, у працях В.О. Моляко розвивається унікальний стратегіальний підхід до аналізу конструкторської науково-технічної діяльності.

Зазначені наукові і науково-практичні розробки є вагомим внеском у дослідження проблеми самореалізації особистості у професійній сфері. Проте багатогранна та складна діяльність особистості з самореалізації та її психологічні складові здебільшого розглядаються узагальнено дослідниками гуманістичної психології, акмеології, наукового менеджменту. Суб'єктні чинники самореалізації особистості у науково-технічній діяльності залишаються без належної уваги. Проблема взаємозв'язку професійно-освітнього середовища і самореалізації особистості є також малодослідженою.

Тому сучасна загальна і професійна освіта, яка будується на ідеї розвитку і саморозвитку особистості, для того щоб відповідати вимогам часу, має якісно змінюватися: як змістовно, так і процесуально. Процесуальність – це не тільки зміна напрямку діяльності, але й динамічність всіх її складових: установок, ціннісних орієнтацій, чинників, засобів. Відомо, що процесуально мотивована поведінка, зокрема професійна, здійснюється заради себе самої тоді, коли інтерес викликає процес або зміст такої діяльності, а не фактори, що лежать поза діяльністю (матеріальні блага, статус, престиж, бажання подобатися). За цих умов професійний успіх трактується не як засіб отримання матеріальних цінностей, багатств, заохочення амбіцій і честолюбства, а як самоцінність, доказ причетності до найвищих культурних рівнів професіоналізму. Процес самореалізації як для професіонала, так і для майбутнього фахівця стане тим містком, що зближуватиме буденну і креативну професійну діяльність через їхню спільну змістову і ціннісну спрямованість.

Отже, незважаючи на високу актуальність, дослідження психологічних особливостей самореалізації викладачів у науково-технічній сфері є недостатньо систематизовані та далекі від детального опрацювання. Зокрема практично немає даних про специфіку і провідні чинники самореалізації особистості викладача у науково-технічній діяльності. І хоча аналіз психолого-педагогічних джерел та практичний досвід засвідчують зв'язок ефективності професійної діяльності й ступеня самореалізації викладача технічного університету, проте ця проблема не була предметом теоретичного вивчення, що й визначило вибір теми даного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною науково-дослідної теми секції психології і педагогіки кафедри соціології і політології «Соціально-педагогічні засади особистісно-ціннісного підходу до розвиваючого освітнього середовища» (номер держреєстрації 0110U003021), що входить до наукового плану Донецького національного технічного університету. Тему дисертаційної роботи затверджено на засіданні Вченої ради Донецького національного університету (протокол № 4 від 26.04.2013 р.) та узгоджено в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології при НАПН України (протокол №5 від 28.05.2013 р.).

Об'єкт дослідження – самореалізація особистості.

Предмет дослідження – психологічні особливості, чинники та види процесу самореалізації викладача у науково-технічній діяльності.

Мета дослідження – концептуалізувати та емпірично дослідити процес самореалізації викладача у науково-технічній діяльності, описати його суб'єктні, операційні та мотиваційно-ціннісні чинники.

Зasadничі положення і гіпотези дослідницької концепції автора:

– специфіка самореалізації особистості в умовах науково-технічної діяльності у технічному університеті має досліджуватися з урахуванням цілісності психіки людини, яку розглянуто як інтегральну системну єдність таких особистісних підструктур, як волюва, інтелектуально-креативна, потребово-мотиваційна, операційно-технічна, комунікативно-педагогічна, рефлексивно-регуляторна, ціннісна та деякі інші;

– успішна самореалізація передбачає максимально активне і творче ставлення до всіх її складових і пов'язана із вдосконаленням виробничого процесу, творчим розвитком науково-технічних ідей, творчим самовираженням, опредметненням й екстеріоризацією своєї системи професійного й особистісного цілепокладання, а також своїх особистісних якостей. Вищі рівні самореалізації включають у себе як здатність до перетворення зовнішніх компонентів діяльності – виробничого процесу, його умов, засобів та науково-технічних ідей, так і здатність до внутрішнього особистісного самоперетворення, саморефлексії, самовдосконалення. Критеріями успішності самореалізації є суб'єктивна задоволеність викладача її процесом і результатами та об'єктивна корисність його професійної та соціальної діяльності;

– на самореалізацію викладача у науково-технічній діяльності впливають такі особистісні фактори: волюва активність як вияв високої ініціативності, активності, самостійності, ретельності, відповідальності в роботі, автономності тощо; розумова активність як намагання відійти від шаблону при вирішенні науково-технічних завдань, проявити винахідливість і знайти оригінальне рішення технічної або педагогічної задачі; комунікативно-педагогічна діяльність, яка охоплює, зокрема, процес оволодіння й вдосконалення викладацькими знаннями й вміннями; розвиток операційно-технічної сфери, що проявляється у готовності підвищувати рівень своїх знань, вмінь, навичок і майстерності, а також у готовності до змін й науково-технічній мобільності; розвиток потребово-мотиваційних складових діяльності у професійній сфері; розвиненість рефлексивно-регулятивних факторів діяльності – цілепокладання, рефлексивності, саморегуляції, самоорганізації тощо;

– самореалізація як свою важливу складову містить процес формування активно-позитивного ставлення до науково-технічної діяльності у вищому технічному навчальному закладі;

– провідні чинники самореалізації різняться в залежності від віку і рівня самореалізації викладача;

– суб'єктні чинники забезпечують безпосередню взаємодію із зовнішнім світом; до них належать самоідентифікація, саморегуляція, вміння організовувати

час, вміння розв'язувати технічні протиріччя, діалогічність мислення, особистісна зрілість, відповідальність;

– операційні чинники дозволяють відбирати і реалізовувати оптимальні способи виконання різних завдань в області своєї професії; до них належать науково-технічна мобільність, практика прийняття технічних рішень, адаптація до соціально-професійного середовища, соціотехнічне проектування;

– мотиваційно-ціннісні чинники самореалізації визначають спрямованість самореалізації та її вибірковість у науково-технічній діяльності, реалізацію потенційних можливостей особистості, професійний розвиток фахівця, бажання досягти успіху, форми вияву й міру його творчої активності, переживання натхнення від відкриття нових знань, прагнення критичної перевірки встановлених знань; до них належать: цілепокладання, прагнення екстеріоризації технічних рішень, культуралізація технічних рішень, рефлексія, творення нових сенсів, залежність їх специфіки від віку і рівня самореалізації викладача;

– професійна діяльність особистості з високим рівнем самореалізації не може відбуватися без вкорінення гуманістичних цінностей.

Відповідно до поставленої мети та засадничих положень авторської концепції було визначено такі **завдання дослідження**:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз проблеми самореалізації особистості у професійній науково-технічній діяльності.

2. Розробити теоретичну концепцію самореалізації викладача у науково-технічній діяльності.

3. Розробити систему методів дослідження процесу самореалізації викладача у науково-технічній діяльності – від методів теоретизації до методів емпіричного дослідження та оцінки його сформованості.

4. Емпірично встановити суб'єктні і операційні чинники, які детермінують процес самореалізації залежно від віку й рівня самореалізації викладачів.

5. Дослідити мотиваційно-ціннісні чинники, які детермінують процес самореалізації залежно від віку й рівня самореалізації викладача.

6. Розробити науково-практичні рекомендації щодо психологічного супроводу професійного становлення, спрямованості на самореалізацію викладачів технічного університету у науково-технічній діяльності.

Методи дослідження:

1. *Теоретичні методи дослідження*: аналіз наукових ідей і підходів щодо проблеми самореалізації особистості, її підґрунтя і проявів, психологічних складових, способів, видів; побудова структурної моделі процесу самореалізації особистості у науково-технічній діяльності, узагальнення.

2. *Емпіричні методи дослідження*: включене спостереження, прогнозування, бесіда, самоаналіз, моніторинг, анкетування, опитування, тестування, експертне оцінювання, кейс-стаді, реконструктивне моделювання.

3. *Методи обробки та інтерпретації отриманих даних*: для статистичної обробки даних застосовувалися методи математичної статистики, представлені в

програмі SPSS 17.0 – критерій Хі-квадрат, кореляція К.Пірсона, t-критерій Стюдента, дисперсійний аналіз, лінійний регресійний аналіз.

Теоретико-методологічною основою дослідження є: діяльнісний підхід (О.М.Леонтьєв); концепція розвитку Г.С.Костюка, теорія особистісного опосередкування навчальної діяльності С.Д.Максименка; раціогуманістичний підхід (Г.О.Балл); генетичний принцип (Г.С.Костюк, С.Д.Максименко); системний принцип (Б.Ф.Ломов, П.К.Анохін, В.О.Барabanчиков, В.П.Кузьмін, К.К.Платонов, С.Л.Рубінштейн); вчинковий принцип (О.В.Киричук, В.А.Роменець, Т.С.Кириленко, І.П.Манюха, В.М.Пискун, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко); принцип самоактивності (Г.С.Костюк, П.Р.Чамата, М.Й.Боришевський); принципи розвитку і психологічного детермінізму (К.О.Абульханова-Славська, Л.І.Анциферова, А.В.Брушлинський, Л.С.Виготський, В.А.Роменець); принцип творчої природи людини (А.В.Брушлинський, О.М.Леонтьєв); методологія науково-технічної творчості (Г.С.Альтшуллер, В.О.Моляко); ідіотетичний підхід (Дж.Т.Ламієлла).

Наукова новизна результатів дослідження обумовлена розробкою цілісної концепції самореалізації особистості викладача у науково-технічній діяльності, в основі якої лежать висновки, отримані внаслідок вивчення психологічних чинників самореалізації фахівця у технічному університеті.

Уперше:

- розкрито особливості процесу самореалізації викладача у науково-технічній діяльності, ключовим аспектом якої є саме професійна праця, наявність резервної зони функціональних можливостей у науково-технічній сфері;
- дано визначення поняття «самореалізація викладача у науково-технічній діяльності» і показано його місце в єдиній системі з поняттями «самореалізація викладача», «професійна самореалізація», «науково-технічна діяльність»;
- розроблено теоретичну концепцію самореалізації викладача у науково-технічній діяльності; модель її суб'єктних чинників; типологію особистості викладача, яка визначає особливості трудової поведінки, в залежності від рівня активно-позитивного ставлення до НТД й викладацької діяльності; динамічну модель самореалізації викладача у науково-технічній діяльності, яка відтворює зміни в чинниках самореалізації.

Встановлено:

- психологічні особливості самореалізації викладачів різного віку і вираженості потреби у самореалізації;
- види самореалізації, які є наслідком різних ціннісних орієнтацій особистості. Зокрема, визначено нормативну самореалізацію як реалізацію особистістю себе відповідно до загальноприйнятих показників ефективності професійної діяльності; гуманістичну самореалізацію як ту, що постулює активно-діяльнісний і смисловий аспекти життя; здійснено обґрунтований розподіл індивідуальної самореалізації на конструктивну й конкурентну;
- суб'єктні, операційні, мотиваційно-ціннісні чинники самореалізації викладача у науково-технічній діяльності, що ґрунтуються на системі психологічних передумов і ціннісних орієнтацій особистості, які забезпечують професійний та особистісний саморозвиток викладача;

- регресивну модель статистично значущих впливів суб'єктних, операційних та мотиваційно-ціннісних чинників на самореалізацію викладача.

Запропоновано:

- комплекс діагностичних інструментів, у тому числі авторських, що дозволяє вивчати психологічні складові та особливості процесу самореалізації;
- інтегративну психологічну модель активно-позитивного ставлення викладачів до науково-технічної та педагогічної діяльності як важливого чинника самореалізації.

Доповнено:

- наявні наукові уявлення про детермінанти і чинники процесу самореалізації;
- зміст понять суб'єктних, операційних та мотиваційно-ціннісних чинників самореалізації у професійно-педагогічній сфері.

Удосконалено методологічні засади та методичне забезпечення дослідження процесу самореалізації у структурі професійної діяльності.

Теоретичне значення роботи полягає у:

- розробці психологічної концепції, що розкриває зміст суб'єктних, операційних та мотиваційно-ціннісних чинників процесу самореалізації викладача у науково-технічній діяльності;
- побудові моделі суб'єктних чинників самореалізації викладачів;
- розробці інтегративної психологічної моделі активно-позитивного ставлення викладачів до науково-технічної та педагогічної діяльності як важливого чинника самореалізації;
- з'ясуванні суб'єктних чинників, які здатні вплинути на зовнішні обставини розгортання самореалізації та від яких залежить ефективність професійної діяльності;
- визначенні мотиваційно-ціннісних чинників процесу самореалізації; видів самореалізації особистості у науково-технічній діяльності, які представляють собою вираження різних модифікацій сенсів і змісту самореалізації і полягають у включенні фахівця до ієрархічно вищих мотиваційно-ціннісних систем завдяки власній діяльності;
- розробці засобів психологічної діагностики і проектування успішності процесу самореалізації.

Результати проведеного авторкою дослідження презентують нові наукові уявлення щодо динаміки цілей, виборів, сенсів у межах виділених мотиваційно-ціннісних чинників (рефлексія, створення нових сенсів) самореалізації особистості у науково-технічній діяльності.

Практичне значення дослідження визначається тим, що результати можуть бути застосовані в освітянській, науково-технічній і виробничій галузях зокрема для: обґрунтування та валідації дослідницьких технологій аналізу психологічних передумов самореалізації; розробки авторських та стандартизації типових методик й анкет щодо визначення рівня самореалізації викладачів технічних і економічних кафедр та їхньої психологічної типології і класифікації; розробки науково-практичних рекомендацій щодо діагностики і розвитку потреби в самореалізації.

Апробований у дисертації методичний інструментарій може стати основою для проведення досліджень в інженерній психології та психології особистості, для діагностичної оцінки психологами та HR-менеджерами перспектив розвитку фахівця. Розроблена модель самореалізації викладача у науково-технічній діяльності дає змогу вивчати його суб'єктну активність у процесі упредметнення сутнісних сил особистості в її професійній діяльності

Організаційно-методичне забезпечення процесу самореалізації у науково-технічній діяльності створює передумови для зростання ефективності професійного розвитку фахівців інженерного профілю. Практична значущість роботи пов'язана також із можливістю розробки на основі досліджених чинників діагностичних критеріїв та показників конструктивної самореалізації викладача у науково-технічній сфері на основі аналізу складових його фахової діяльності, які можуть охарактеризувати суб'єктивну перспективу професійного шляху викладача як необхідну передумову його професійного зростання.

За проблемою дисертаційного дослідження розроблено, забезпечено інструктивно-методичними матеріалами і впроваджено у практику підготовки в технічному університеті навчально-методичний супровід: спеціальні курси «Креативний менеджмент», «Психологія і конфліктологія проектної діяльності» для магістрів; «Методика наукової творчості у викладацькій діяльності» для аспірантів всіх напрямків підготовки; «Інженерна психологія» для студентів спеціальності «Психологія».

Результати дослідження впроваджено в навчально-виховний процес професійної підготовки майбутніх фахівців Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка (довідка № 14/18 від 22.03.2018), Мукачівського державного університету (довідка № 524 від 19.03.2018), Національного авіаційного університету (акт від 27.03.2018), Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (довідка №66-06/02 від 18.04.2018), Ужгородського національного університету (довідка № 1738/01-27 від 8.06.2017), Харківського національного університету внутрішніх справ (акт впровадження від 26.03.2018), Хмельницького національного університету (довідка № 33 від 20.03.2018).

Апробація результатів дослідження. Матеріали дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедр соціології і політології, філософії, Вченої ради Донецького національного технічного університету та лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України.

Основні положення й результати проведеного дослідження апробовані на наукових і науково-практичних конференціях – *міжнародних*: «Проблеми психології часу» (Одеса, 1995); Міжнародна наукова конференція, присвячена 35-річчю наукової та педагогічної діяльності академіка С.Д.Максименка (Київ, 2002); «Соціально-гуманітарні проблеми менеджменту» (Донецьк, 2002, 2009); «Динаміка наукових досліджень» (Дніпропетровськ, 2003); «Творча спадщина В.І.Вернадського і сучасність» (Донецьк, 2003, 2005); «Проблема цілісного розвитку особистості студента як суб'єкта педагогічної взаємодії» (Донецьк, 2004, 2005,

2006); Творчість як засіб особистісного росту та гармонізації людських стосунків (Житомир, 2005); «Формування цінностей сучасної особистості» (Дрогобич, 2007); «Актуальные проблемы современного образования в свете требований Болонского процесса» (Севастополь, 2009); «Проблеми переживання життєвої кризи» (Ніжин, 2011); «Інженерна освіта у розвитку сучасного суспільства» (Донецьк, 2011); «Психологічні особливості особистості в умовах трансформації суспільства» (Макіївка, 2012); «Г.І.Челпанов і його роль у розвитку психологічної освіти і науки слов'янських держав» (Мариуполь, 2012); «Харківська школа психології: наукова спадщина і сучасна наука» (Харків, 2012); «Професійна культура фахівця: сутність, реалії, перспективи» (Суми, 2012); «Человек, субъект, личность в современной психологии» (Москва, 2013); «Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно – історичний підхід» (Харків, 2013); «Актуальные проблемы занятости населения» (Донецьк, 2014; Красноармійськ, 2015); «Актуальні питання соціальної політики» (Покровськ, 2016); «Ключові питання наукових досліджень у сфері педагогіки та психології у ХХІ ст.» (Львів, 2015); «Інноваційні методи та технології підготовки фахівців соціальної сфери» (Київ, 2017); «Психологія свідомості: теорія і практика наукових досліджень» (Переяслав-Хмельницький, 2018); *всеукраїнських з міжнародною участю*: «Роль та місце психолого-педагогічної підготовки в професійному розвитку та становленні особистості сучасного фахівця в умовах євроінтеграції» (Хмельницький, 2012, 2013); «Професійно-творча самореалізація педагога в умовах інноваційної освіти» (Суми, 2012); *всеукраїнських*: «Соціально-психологічні детермінанти становлення громадянськості сучасної молоді у контексті спадщини А.С.Макаренка» (Київ-Полтава, 2004); «Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки фахівців за соціономічним профілем» (Хмельницький, 2010, 2011, 2016, 2017); «Соціально-гуманітарні аспекти співробітництва між Україною та ЄС у контексті Східного партнерства і Стратегії «Європа – 2020» (Донецьк, 2012); «Філософія культури: мова-раціональність-освіта» (Донецьк, 2012); «Психолого-педагогічні особливості розвитку особистості в освітньому просторі» (Мукачеве, 2017); «Проблеми професійного становлення особистості» (Мукачеве, 2018); науково-практичний симпозіум «Особистість у просторі культури» (Севастополь, 2009); науковий семінар «Методологічні проблеми психології особистості» (Івано-Франківськ, 2011); *всеросійських з міжнародною участю*: «Личность и ее жизненный мир» (Омськ, 2013); *всеросійських*: «Психология индивидуальности» (Москва, 2010); «Идеи О.К.Тихомирова и А.В.Брушлинского и фундаментальные проблемы психологии (к 80-летию со дня рождения)» (Москва, 2013); *науково-практичних з міжнародною участю*: «Категория «социального» в современной педагогике и психологии» (Ульяновск, 2013, 2014); *науково-практичних*: Бочаровські читання (Харків, 2016); «Актуальні проблеми психологічної допомоги, соціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції» (Київ, 2016); *регіональних*: «Соціально-економічний і політичний розвиток України у ХХ ст. і ХХІ ст.: досвід і можливості його використання» (Донецьк, 2008); «Проблеми і шляхи вдосконалення

науково-методичної та навчально-виховної роботи в ДонНТУ» (Донецьк, 2009, 2011, 2013); «Психологическая практика: проблемы, реалии и перспективы» (Донецьк, 2011); «Соціально-психологічні проблеми трансформації сучасного суспільства» (Луганськ, 2011); «Державне управління в Україні на сучасному етапі» (Донецьк, 2013).

Кандидатську дисертацію за темою «Вплив спілкування на мнемічні процеси молодших школярів» було захищено у 1992 р. за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Положення та висновки кандидатської дисертації у докторській дисертації не використовувались.

Публікації. Зміст та результати дослідження відображено у 102 публікаціях автора: 2 монографії; 26 статей у фахових виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України (одноосібні), з яких – 2 у наукових виданнях, зареєстрованих у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus; 6 статей у наукових періодичних виданнях інших держав та виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних (одноосібні); 14 статей в інших виданнях та 54 публікації в збірниках науково-практичних конференцій.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається із вступу, п'яти розділів, висновків, а також списку використаних джерел, що налічує 546 найменування, з них 24 – іноземною мовою, додатків на 110 сторінках. Текст дисертації містить 62 рисунки на 35 сторінках та 9 таблиць на 6 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 615 сторінок, основний обсяг складає 416 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми дослідження; визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, основні ідеї концепції, гіпотезу і методи дослідження; розкрито наукову новизну, теоретичну і практичну значущість, подано відомості про апробацію й впровадження результатів наукового пошуку, структуру дисертаційної роботи.

Перший розділ *«Методологічні й теоретичні засади дослідження самореалізації особистості у науково-технічній сфері»* присвячений аналізу та систематизації основних підходів до вивчення проблеми самореалізації особистості у сучасній психології, її професійного становлення як процесу саморозвитку людини впродовж життя, особливостей професійної діяльності викладачів технічних ВНЗ; суб'єктних властивостей особистості як чинника самореалізації викладача у науково-технічній діяльності.

Теоретичний аналіз проблеми свідчить, що дослідження феномену самореалізації особистості як іманентної ознаки розвитку зрілої людини мають складний міждисциплінарний характер. У науковій літературі існує багато визначень поняття «самореалізація особистості». Цей феномен розглядають і як усвідомлену цілеспрямовану діяльність, і як креативні здібності особистості, і як атрибут особистісного розвитку, при цьому наголошується, що людина здатна регулювати перебіг життєдіяльності і здійснювати власний шлях самореалізації

тільки досягнувши особистісної зрілості. В.Г.Асєєв зазначає, що умовою ініціації розвитку особистості є наявність резервної зони функціональних можливостей, які є потенційними силами розвитку особистості. Таким чином, самореалізацію також можна віднести до ініціативної поведінки, тобто такої поведінки, яка ініціюється самим суб'єктом.

Самореалізація у структурі професійної діяльності визначається через поняття, що фіксують активну природу людського існування і формується у міру здатності живої системи до вибіркової взаємодії зі світом, основою якої є відкритість системи. Самореалізація (так само як саморозвиток, саморух) – властивість систем, а не окремих їх компонентів (психіка, особа, діяльність, предмет). Саме ця закономірність наочно демонструється діяльністю особистості у науково-технічній сфері. Тобто самореалізація формується як специфічна нова властивість, що визначає подальший розвиток фахівця.

На основі аналізу різних підходів до пояснення і визначення поняття *«самореалізація особистості»*, *«професійна самореалізація»*, *«самореалізація викладача»* можна констатувати, що самореалізація викладача у науково-технічній діяльності полягає у розвитку професійно-педагогічного потенціалу особистості, який втілюється в соціотехнічному проектуванні (створення дієвих стратегій, технічних рішень і гуманістичних сенсів; включення їх у особистісно значущу діяльність) та отриманні від нього не тільки користі, а й задоволення. Соціотехнічне проектування полягає у виході викладача за межі традиційної схеми «наука-інженерія-виробництво»; включення його у найрізноманітніші види соціальної практики, яка робить науково-технічну діяльність частиною сучасної культури. Технічне рішення у нашому дослідженні є структурною частиною науково-технічної діяльності, оптимальним способом розв'язання тієї чи іншої задачі, обмеженим врахуванням різноманітних взаємопов'язаних чинників (технічних, організаційних, економічних, екологічних, соціальних, психологічних та інших). Стратегія, за В.О.Моляко, охоплює всю структуру процесу розв'язання задачі: розуміння умови, планування і формування задуму, його перевірку та реалізацію. Всі ці дії суб'єкта підпорядковані певній розумовій тенденції, яка й визначає стратегію. Остання регулює процес пошуку рішення задачі. Щоб краще обґрунтувати поєднання понять стратегій і сенсів у запропонованому визначенні, звернемось до поняття раціогуманізму, теоретично і методологічно обґрунтоване Г.О.Баллом. Особа (фахівець) свідомо обирає конструктивні позиції, при цьому поважає інтереси і позиції суб'єктів (як колективні, так й індивідуальні), з якими здійснюється взаємодія. Така характеристика сучасного гуманізму об'єднує нормативні компоненти щодо вибору і сенсу особистості у професійній діяльності з індивідуальними цінностями й одночасно підкреслює значимість особистісних і ціннісних складових процесу самореалізації.

Дослідження проблеми самореалізації в гуманістичній психології спрямовані передусім на розвиток ідей професійно-особистісного зростання фахівця. При цьому акцентується увага на розробці спеціальних технологій через звернення до внутрішнього потенціалу особистості фахівця, його цілей, цінностей, мотивів.

Організаційна психологія також доводить, що характеристиками особистісної самореалізації і зростання фахівця є цінності, мотиви, цілі професійної діяльності (Л.М.Карамушка). У професійну сферу включається також ставлення до себе як до суб'єкта соціальних відносин та особистості в цілому. Суб'єктивне ставлення особистості до складових буття є найбільш рухомим елементом в її структурі і діяльності, оскільки воно безпосередньо пов'язане з обставинами життєдіяльності людини. Його динаміка забезпечується змінами соціальних, виробничих, життєвих ситуацій, які відбиваються і на внутрішньому світі особистості, передусім на її ставленні і виборі відповідних стратегій дій. Стратегії, за В.О.Моляко, є своєрідними «лоцманами» свідомості, які не прив'язуються до певної діяльності чи ситуації, а беруть активну участь у регуляції всіх аспектів поведінки людини. Тому вивчення суб'єктивного ставлення важливе для розуміння особистості, її дій і динаміки самореалізації у професійній сфері.

Таким чином, специфічні завдання нашого дослідження не можуть бути вичерпані ні вивченням процесів у професійному середовищі, ні вивченням процесів, що характеризують діяльність окремого фахівця, якщо їх розглядати ізольовано один від одного. Виходячи з цих міркувань, найбільш актуальною методологічною основою для дослідження проблеми самореалізації у науково-технічній діяльності вважаємо раціогуманістичний підхід і його систему принципів, розроблену Г.О.Баллом, які дають можливість вивчати і пояснювати не тільки механізми, чинники, рівні і критерії, а й особистісні компоненти, що впливають на розвиток самореалізації.

У **другому розділі** *«Концепція самореалізації викладача у науково-технічній діяльності»* розглянуто послідовність наукових доробок щодо теоретико-методологічного обґрунтування авторського підходу до проблем самореалізації викладача у науково-технічній діяльності. Розділ розкриває питання щодо властивостей особистості, її ціннісних орієнтацій і психологічних чинників перетворення науково-технічної діяльності у процесі самореалізації.

Феномен самореалізації, притаманний людині в різних сферах життєдіяльності, має свою специфіку та характерні особливості. Самореалізація фахівця обумовлена не лише його особистісними властивостями і виробничими ситуаціями, в яких він опиняється за родом діяльності, а й професійно-особистісною позицією, яка є підґрунтям для розробки професійних стратегій та дій.

Специфіку професійної діяльності особистості в умовах технічного університету розглянуто з урахуванням цілісності психіки людини. Цілісність у нашому дослідженні означає: здатність до самоперетворення і саморозвитку, що характеризує дієву позицію суб'єкта діяльності, спрямовану на творче самовираження; повноту представленості особистісних властивостей і якостей фахівця, що забезпечують у системній сукупності його здатність виступати в ролі суб'єкта професійної діяльності. Викладач розглядається нами як діяльний суб'єкт, реальна особа, носій певних інтересів, ціннісних орієнтирів, власних прагнень і потреб.

Психологічний аналіз вищих форм професіоналізму доводить, що у різних видах діяльності для натхненної продуктивної праці необхідні характеристики

фахівця як суб'єкта діяльності не лише у вдосконаленні виробничого процесу або для творчого розвитку ідей, а й для «максимальної самореалізації своїх можливостей в науково-технічній діяльності» (А.К.Маркова).

Самореалізація особистості має процесуальний, динамічний характер. Не може бути повної й остаточної самореалізації, її «завершення», тому що у людини до кінця життя виникають нові цілі, які вона прагне досягти. З віком ставлення до самореалізації і її змістовна наповненість змінюється. Процес самореалізації, як показали дослідження К.О.Абульханової-Славської, Ф.Ю.Василюка, Н.Л.Іванової, В.В.Клименка, І.С.Кона, В.М.Мясищева та ін., має і вікові особливості. У першій половині свого життя особистість більше зайнята зовнішніми досягненнями, проявами себе як індивіда, досягненням цілей Его. У старшому віці людина більше схильна до інтеграції, ніж до зовнішніх досягнень, вона перебуває в пошуках гармонії та цілісності душі (Є.І.Ісаєв, В.В.Клименко, С.В.Кондратьєв, В.І.Осьодло, Т.С.Сапельнікова, В.І.Слободчиков, І.О.Філенко, К.Г.Юнг та ін.). Отже, ефективна самореалізація у зрілому віці відрізняється від характеру самореалізації у першій половині життя.

Відомо, що життєві цілі дорослої людини не вичерпуються необхідністю знайти місце роботи, на якому можна застосувати власні сили, вони передбачають ще й потребу особистості виявити себе. Задля цього особистість має розв'язувати протиріччя, що виникають, самостійно визначати шляхи самореалізації, створюючи для цього умови, які не існували на початку її діяльності. Первинні неясні ідеї повинні бути замінені більш або менш визначеними рішеннями, отже, викладач має планувати, структурувати професійні перспективи відповідно до власних ідеальних цілей, цінностей і життєвих умов. Його розвиток, планування життєвих звершень, ефективна професійна діяльність обумовлюються визначеністю виробничого простору, диференціацією і когнітивним освоєнням актуальних ситуацій, зокрема, вмінням організовувати час, вмінням розв'язувати протиріччя, вмінням вести зовнішні та внутрішні діалоги.

Констатація процесуального характеру самореалізації дала можливість розглянути чинники самореалізації викладача у науково-технічній діяльності як систему, всі елементи якої перебувають у закономірних взаємозв'язках. Готовність до змін як складова мотивації самореалізації викладача у науково-технічній діяльності виступає підґрунтям мобільності, адаптивності й автономності особистості як наслідків виявлення двох протилежних якостей, властивих будь-якому суб'єкту: прагнення самореалізації і потреби у взаємодії. Фахівець доходить усвідомлення необхідності погоджувати цілі, технічні вимоги, побажання зовнішнього оточення з власною мотивацією; у нього поступово виробляється здатність до інтеграції зовнішніх вимог та обставин і внутрішніх потреб шляхом супідрядності зовнішнього і внутрішнього. Становлення такої здатності детермінується дозріванням психологічних механізмів, що містяться у сфері самосвідомості, це саморефлексія, а також численні установки особистості щодо виробничих ситуацій, у яких представлене оцінне ставлення фахівця до інших людей, до різних явищ навколишньої дійсності.

Вивчення типологічних проявів поведінки особистості дозволяє встановити інтегральні характеристики самореалізації особистості викладача, в яких різні якості і компоненти психологічної структури виступають в єдності. Мова йде про такий інтегральний чинник самореалізації, як активно-позитивне ставлення викладача до науково-технічної діяльності. В якості його критеріїв ми використали рівень розвитку таких підструктур особистості, як:

1) особистісно-вольова, до якої відносяться професійна трудова активність, самоконтроль, ініціативність, самостійність, виконавчість, відповідальність у праці, дисциплінованість; автономність поведінки або самостійне функціонування, у тому числі самокерування, що базуються на власних ресурсах людини (здатність ставити і розв'язувати завдання не чекаючи керівних вказівок ззовні);

2) інтелектуальна, що включає пізнавальну активність та продуктивну мисленнєву діяльність;

3) операційно-технічна, що охоплює формування та застосування знань, навичок і вмінь, а також якість, складність і проблемність виконуваних науково-педагогічних завдань;

4) потребово-мотиваційна (інтереси, схильності, потреби, мотиви);

5) комунікативно-педагогічна. Вона охоплює викладацькі знання й компетенції: вміння викладати, доносити знання цікавим й зрозумілим чином, спілкуватись із студентами й налагоджувати педагогічне середовище тощо.

Стосовно активно-позитивного ставлення до науково-технічної та викладацької діяльності вчених-викладачів можна розділити на 5 типів.

Перший тип – творчий. Викладач відрізняється високою активністю, самостійністю, ретельністю в роботі; у постійному контролі і примусі не має потреби; активно прагне підвищити рівень своїх знань і вдосконалювати майстерність в галузі науково-дослідної й педагогічної діяльності; виявляє високу цікавість до науки й нових психолого-педагогічних методів та методик; вирішує наукові фахові та педагогічні задачі, як правило, на високому рівні, часто виявляючи при цьому креативність та винахідливість; прагне відійти від заданого шаблону і знайти оригінальне рішення науково-технічної та педагогічної задачі, що нерідко йому вдається; здатний самостійно й суттєво перебудовувати їх та створювати нові ідеї та прийоми.

Другий тип – виконавчо-творчий. Викладач сумлінний у праці, у ряді випадків виявляє ініціативу, прагне підвищити рівень своїх знань і умінь, цікавиться своєю науковою й науково-педагогічною галуззю, дисциплінований; ефективно виконує завдання; раніше засвоєні знання і навички краще застосовує в умовах, аналогічних минулому досвідові; вносить часткові зміни в зразок, варіанти в задану програму діяльності, не пропонуючи при цьому принципово нових, оригінальних ідей.

Третій тип – виконавчий. Викладач недостатньо ініціативний, хоча і сумлінний у праці; не починає самостійних дій, поки не одержить відповідних указівок; виконує трудові завдання старанно, але в роботі керується правилом «від» і «до»; прагне підвищити свої знання і трудові вміння; дисциплінований; розумова

діяльність носить головним чином стандартний характер (точне копіювання заданих схем, правил і т.п.); здатний здійснювати професійні прийоми та знання переважно за раніше засвоєним шаблоном.

Четвертий тип – пасивний. Викладач у цілому справляється з професійними завданнями, але ставиться до них байдуже, без старанності, постійно вимагає додаткової мотивації; до підвищення рівня знань й професійної майстерності не прагне; в ряді випадків виконує завдання не сумлінно.

П'ятий тип – негативний. Людина працює погано і не прагне підвищити рівень своїх знань, удосконалити майстерність; до всього байдужа, нерідко виявляє негативізм; часто не виконує професійні завдання; нерідко порушує виконавську дисципліну, має потребу в постійному контролі; на соціально-психологічний клімат колективу впливає негативно.

На підставі розробленої типології особистості ми створили авторську методику «Лист експертної оцінки викладача», яка дозволила нам здійснити статистичні вимірювання розподілу досліджуваних викладачів по проявах зазначених психологічних показників самореалізації у ставленні до науково-технічної й педагогічної діяльності. Згідно з результатами дослідження, отриманий такий розподіл викладачів у відповідності до типології: творчий тип – 12,35 %, виконавчо-творчий – 29,48 %, виконавчий – 23,1 %, пасивний – 23,5 %, негативний – 11,55 %. Звертає увагу тенденція до домінування у загальній вибірці конструктивних типів викладачів – виконавчо-творчого, творчого та виконавчого, які разом складають 65 %, та порівняно невеликої долі неконструктивних – пасивного та негативного, – яких в цілому майже у два рази менше – 35 %. Високий кореляційний зв'язок методики з результатами отриманими за SIS ($r=0,91$) підтверджує її достовірність.

Очевидним є і той факт, що єдність структурних елементів особистісного потенціалу фахівця, за таких умов, залежить не стільки від окремих елементів, скільки від способу їхньої інтеграції. Зазначений процес протікає аналогічно розвитку будь-якої інтегральної здатності особистості, тобто на основі єдності загальних і спеціальних (професіональних) особистісних властивостей. Суб'єктні чинники самореалізації в дослідженні розглянуто в контексті функціональних складових процесу самореалізації викладача у науково-технічній діяльності (табл. 1).

Особистість фахівця визначає характер і напрями його професійної діяльності, зумовлює рівень її гуманізації, тому диференціація формальних функцій і обов'язків за обсягом не завжди є показовою, більш доцільною у науково-технічній діяльності є диференціація за ціннісними орієнтирами особистості. Гуманістичний потенціал особистості у науково-технічній діяльності обумовлюють дві ідеї. Перша ідея відповідності зовнішніх і внутрішніх впливів – будь-який зовнішній вплив не здатен викликати продуктивну діяльність, тобто стати справжньою причиною. Це означає, що ні зовнішнє, ні внутрішнє, узяті самі по собі, з діяльністю та її результатом прямо не пов'язані. Кожне з них несе в собі частину умов, які, за певних обставин, дозволять виявитися детермінації. Друга ідея – це створювальний ефект взаємодії (матеріальний або чуттєвий).

Модель суб'єктних чинників процесу самореалізації викладача
у науково-технічній діяльності

Функціональні складові	Відповідні суб'єктні чинники
Інтегральна когнітивна	креативність; переживання, натхнення від відкриття нових технічних знань; прагнення критичної перевірки встановлених знань; володіння продуктивними стратегіями мислення (В.О.Моляко): перетворення дійсності, пошук власних рішень відповідно до конкретних умов; розширення когнітивного арсеналу інтелектуальної діяльності, зокрема, здатність до таких творчих інтелектуальних дій, як переструктурування гештальту, бісоціація, аналітико-синтетична діяльність, семантична гнучкість та продуктивність тощо
Інтегральна особистісна : активно-позитивне ставлення викладача до науково-технічної та педагогічної діяльності	комплекс особистісних інваріантів, які включають як уже згадувані психологічні якості – творчу активність особистості у процесі діяльності, ініціативність, відповідальне ставлення до виконання професійних завдань, прагнення до автономії тощо, – так й інші якості, пов'язані з ними структурно-функціональними та системно-ієрархічними відносинами. Серед них – розумові властивості (творчий інтелект), операційно-технічні, вольові тощо.
Мотиваційна	процесуально мотивована професійна поведінка; прагнення успіху, самоцінність професійного успіху; мотиваційна готовність: досягнення мети, готовність фахівця до виконання дій із самореалізації, готовність до змін
Ціннісна	ціннісні орієнтири (у яких поєднується послідовне дотримання базових гуманістичних та професійних цінностей із ціннісною налаштованістю на зміни, діалог, творчість)
Рефлексивно-регулятивна	самоідентифікація, саморегуляція (властивості самоконтролю і волі)
Операційно-виконавча	зокрема, вміння організовувати час, вміння розв'язувати технічні протиріччя, вміння вести зовнішні та внутрішні діалоги, творчі вміння

Рідко актуальні ситуації прямо відповідають потребам зрілої особистості та її вимогам. Дуже часто життєві ситуації – це, передусім, вимоги, які спрямовані на особистість. Тоді на психічному рівні ми розв'язуємо суперечності між нашими об'єктивними (вибір дій, партнерів) і суб'єктивними можливостями (уявленнями про ситуацію; усвідомленням, якою мірою вони можуть задовольнити наші потреби; ідеальні очікування). Більшість життєвих ситуацій взагалі не співвідноситься з потребами людини і навіть заважають їх задоволенню. Вони змушують людину шукати інші способи задоволення своїх потреб або змінювати їх. Одним з найпродуктивніших способів відтворення і реалізації себе є свідомо регуляція життя і ситуацій у бажаному напрямку, яка відповідає як нормативним, так і особистісним цінностям. За С.Д.Максименком, вищі і найскладніші механізми саморегуляції поведінки можуть здійснюватися лише всією особистістю – цілісною та інтегрованою. При цьому у процесі розвитку особистості попередні ланки не зникають, а стають допоміжними і другорядними, але продовжують існувати.

Разом з об'єктивною проблемністю розвитку професійної діяльності викладачі університетів переживають суб'єктивну конфліктність коригування власних інтересів, яка полягає у змінах позиції самовизначення, саморегуляції та наступній трансформації власних можливостей. У подібних умовах співвіднести у собі власні суб'єктні особливості та потенційні можливості з нормами професійної кооперації та визначити цілі самореалізації відповідно до цілей спільності іншого рівня і порядку – системи освіти і науки в цілому – виявляється здатною тільки особистість, яка сформувала в собі вміння входження у більш широкі соціально-культурні структури. Залученість викладачів технічних університетів у більш широкий соціально-культурний контекст фіксується лише у тому випадку, коли особистість враховує багаторівневу детермінацію науково-технічної діяльності. Саме гуманістична самореалізація виявляється тим інтегрувальним утворенням, з яким пов'язані всі інші інструментальні та ідеальні складові процесу самореалізації фахівця.

Виділені складові утворили парадигму, яка дає можливість не тільки феноменологічно описати процес самореалізації у науково-технічній діяльності, виділити ключові характеристики викладача, що самореалізується у науково-технічній діяльності, а й виявляти психологічні феномени, що здатні виступити чинниками такої самореалізації. На основі визначених чинників була створена структура самореалізації викладача у науково-технічній діяльності (рис. 1).

Ідея, яка є підґрунтям цієї моделі, полягає в розумінні самореалізації у певній виробничий галузі як взаємодії властивостей людини із професійною діяльністю, як засобу здійснення сучасної особистості, яка розглядається нами як відкрита психологічна система. Система, всі елементи якої перебувають у закономірних взаємозв'язках.

ВИДИ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ:			
Нормативна	Індивідуальна:		Гуманістична
	конку- рентна	конструк- тивна	
КРИТЕРІЇ: Задоволення Корисність			
ЧИННИКИ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ У НАУКОВО-ТЕХНІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ			
Суб'єктні чинники: • Самоідентифікація • Саморегуляція • Вміння організовувати час • Вміння розв'язувати технічні протиріччя • Діалогічність мислення • Особистісна зрілість • Відповідальність	Операційні чинники: • Науково-технічна мобільність • Готовність до змін • Адаптація до соціально-професійного середовища • Особистісна організованість • Автономність • Соціотехнічне проектування	Інтегральний чинник активно-позитивне ставлення викладача до науково-технічної діяльності	Мотиваційно-ціннісні чинники: • Прийняття технічних рішень • Цілепокладання • Екстеріоризація технічних знань і рішень • Культуризація технічних рішень • Рефлексія • Створення нових сенсів

Рис. 1. Структура самореалізації викладача у науково-технічній діяльності

Таким чином, успішність викладача у науково-технічній діяльності залежить не лише від навичок і розвинутого мислення, а й від наступної творчої активізації власної професійної діяльності, діалогічності мислення, уміння погоджувати власний досвід з досвідом колег і навколишніх, здатності до рефлексії, вміння вийти за межі відомого, накопичення нових знань.

У третьому розділі «Організація і методи емпіричного дослідження особливостей процесу самореалізації викладача у науково-технічній діяльності» описано методичне обґрунтування авторської технології дослідження як цілісної системи поглядів на складові і динаміку процесу самореалізації фахівців у науково-технічній діяльності.

Визначено комплекс методів, принципів побудови і проведення достовірного дослідження. Пояснювальний компонент емпіричного дослідження спрямований на виявлення причинно-наслідкових залежностей між досліджуваними фактами, тобто рівень самореалізації викладачів технічного університету пояснюється через масив отриманих емпіричних даних. Для збору масиву даних використовувалися як очні, так і заочні методи, що пояснюється величиною вибірки (більше чотирьохсот осіб).

Для точної інтерпретації біографічного підходу використовувався метод кейс-стаді, його особливості для нашого дослідження мали певні переваги: по-перше, це наявність проекту і попереднього пілотажного дослідження, по-друге, чітка постановка початкових дослідницьких питань при відсутності жорстких прив'язок до певної моделі, по-третє, можливість міняти фокуси дослідження залежно від отриманого матеріалу. Практично це дозволило коригувати прикладні завдання дослідження під час роботи, забезпечило гнучкість дослідницького підходу.

Під час дослідження застосовували метод керованої бесіди, яка навіть не завжди проводилася з нашої ініціативи (іноді фахівці, дізнавшись про мету нашого дослідження самі ініціювали такі зустрічі). Ми задавали перші питання і підтримували основну тему розмови.

На етапі перевірки отриманих даних експертне опитування проводилося і у формі формалізованого інтерв'ю. Інтерв'ювання проводилося для уточнення проблеми і постановки цілей дослідження. Експертами стали досвідчені фахівці з великим стажем роботи в університеті. Ми скористалися типовими критеріями щодо підбору експертів: документальним (на основі вивчення соціально-біографічних даних, публікацій, наукових робіт і т. ін.); оцінками адміністрації, колег. Після обробки даних інтерв'ю з експертами було проведено пілотажне дослідження для уточнення позицій складеної анкети, яка потім використовувалася у масовому опитуванні.

В анкеті використовувалися питання переважно закритого типу, наводилися варіанти відповідей отриманих під час пілотажного дослідження. Використовуючи закриту форму питання, ми спрощували респондентам завдання орієнтації у предметі дослідження, допомагали висловити своє ставлення через набір можливих суджень або оцінок. Водночас, закриті питання значною мірою скорочували час для заповнення анкети. Закриті питання були переважно неальтернативними, тобто допускався вибір декількох варіантів відповідей, тому при кінцевому аналізі їх сума могла перевищувати 100 %.

Визначені якісні і кількісні незалежні змінні. Якісним змінним відповідали різні градації шкал-найменувань. Наприклад, суб'єктні чинники самореалізації викладача у науково-технічній діяльності були представлені психологічними характеристиками: самоідентифікація, особистісна зрілість, відповідальність, саморегуляція. Кількісні змінні відповідали дискретним шкалам, оцінюючи вплив тих чи інших факторів на особистість, кількість балів за результатами виконання завдання використовувалася як кількісні незалежні змінні.

Під час обрахунку даних ми порівнювали результати обстеження в 6-ти підгрупах та оцінювали характер зміни того чи іншого психологічного показника у різних підгрупах. Для обрахунку відмінностей між групами нами обрано непараметричні критерії розбіжності. Так, ми мали оцінити відмінності відразу в шістьох вибірках, крім того, мали зіставляти нерівні за чисельністю вибірки.

Для побудови моделі використовувався метод регресії, акцент поставлено на описі й поясненні загальних зв'язків і закономірностей, але не менш важливим є те, що регресивна модель дозволяє у стислій формі загальних положень описувати й окремі конкретні випадки, які виділяються логічно і не вимагають спеціального моделювання й опису. Тобто намагаючись збудувати максимально повну математичну модель процесу самореалізації викладачів у науково-технічній діяльності, ми оцінювали множинні зв'язки різних факторів між собою. Саме на проведення таких оцінок і націлена проста регресія. Вона здатна відповісти на питання про зв'язок змінних, підходить для аналізу номінативних даних, дозволяє за поданим значенням однієї змінної розрахувати найбільш ймовірне значення іншої змінної, а також дає можливість за значеннями незалежних показників отримувати оцінки значень залежної змінної.

Зовнішня валідність забезпечувалася багаторазовим і всебічним вимірюванням додаткових змінних. Наша увага щодо зовнішньої валідності дослідження є зрозумілою, бо ми працювали у реальному професійно-освітньому середовищі, тому у разі невалідного дослідження його результати нічого б не дали при перенесенні їх у виробничі умови технічних вишів.

Сензитивність залежної змінної (її чутливість до зміни рівня незалежних змінних), забезпечувала внутрішню валідність дослідження, достовірність результатів, підтверджувалася методами статистичної обробки отриманого масиву даних.

Фундаментальне оцінювання рівня самореалізації розглядалося як функція її окремих проявів (особистісних, комунікативних, діяльнісних) і здійснювалося за допомогою різних емпіричних та статистичних методів.

У **четвертому розділі** *«Емпіричне дослідження особливостей самореалізації викладача у науково-технічній діяльності»* представлені дані емпіричного аналізу суб'єктних, операційних, мотиваційно-ціннісних чинників, видів процесу самореалізації особистості у науково-технічній діяльності, структури ціннісних орієнтацій особистості, психологічних особливостей гуманістичної самореалізації викладача технічного університету, доведена їх статистична значущість.

На різних етапах у дослідженні брали участь студенти, аспіранти, викладачі технічних вишів. Під час емпіричного дослідження рандомізована вибірка становила 262 особи (викладачі та інженери технічних кафедр) і 137 осіб (викладачі економічних кафедр). У дослідженні брали участь фахівці зі віком від 25-ти років: професори, доценти, інженери, асистенти, завідувачі лабораторіями. З ними проведено бесіди і стандартизовані опитування для з'ясування особистих думок щодо власних передумов самореалізації у професійній діяльності. Для інтерпретації біографічного підходу ми використовували метод кейс-стаді. Концепція кейс-стаді спирається на певні уявлення про природу випадку й аналітичну стратегію, що представляє собою логічний каркас для збору й інтерпретації даних. В якості випадку представлено певні соціально-психологічні феномени, кожному з яких притаманні як унікальність, так і достатній ступінь типовості. За рівнем самореалізації (до уваги бралися як опосередковані ознаки, так і стислий індекс

самоактуалізації (Short Index of Self-actualization), розроблений у 1986 році А.Джоунс і Р.Крендалл; модифікований опитувальник діагностики самоактуалізації особистості САМОАЛ – четвертий варіант російськомовної адаптації тесту самоактуалізації Е.Шострома, розроблений Н.Ф.Каліною за участю А.В.Лазукіна) досліджували технічні і економічні кафедри, кожен напрямок окремо, розбито на три групи з низькою, середньою і високою потребою у самореалізації, кожна з цих груп відповідно поділена ще на дві підгрупи за віковою ознакою: до 35 років, від 35 років і старше.

Далі учасникам дослідження пропонувалася анкета, питання якої були розроблені відповідно до авторської концепції самореалізації викладача. Зміст своїх вільних відповідей учасники дослідження фіксували в бланках або на папері. Ця інформація стандартно аналізувалася з визначенням частотності, з якою учасники дослідження обирали ті чи інші властивості.

Аналіз суб'єктних чинників самореалізації викладачів у науково-технічній діяльності показав, що найбільш значущими є вміння організувати час й особистісна відповідальність. Підтверджено припущення про те, що фахівці з високим рівнем самореалізації індивідуально ставляться до того, чи заданий час зовні, чи час необхідно визначити самостійно, що є свідченням високого рівня розвитку особистісної зрілості фахівця ($X^2=5,89$; $p<0,05$) і його вміння організовувати свій час ($X^2=13,6$; $p<0,001$). У групах із середнім і високим рівнями самореалізації до цього вміння наближається вибір особистісної відповідальності, яка є енергетичною складовою, що зрушує плани і вибори фахівця у сфері реальної виробничої діяльності. Для фахівців з низьким рівнем самореалізації характерна орієнтація на стандартну діяльність відповідно до зовнішніх приписів, інструкцій, коли відповідальність як внутрішня парадигма діяльності та форма її контролю замінюється «зовнішньою» відповідальністю. Щодо особистісної відповідальності, то вона має відносно рівний показник в усіх групах технічних фахівців. Це можна пояснити тим, що ступінь професійної відповідальності особистості значною мірою детермінує її кар'єрне просування. У фахівців економічних кафедр обох вікових груп спостерігається підвищення частоти вибору відповідальності разом із зростанням рівня самореалізації; що можна пояснити більш жорсткою регламентацією діяльності. Високу оцінку професійної відповідальності фахівця у групах колег віком від 35 років можна пояснити ступенем гарантії, яку вона дає для оцінювання і контролю процесів професійного прогнозування у науково-технічній сфері. Крім того, у неформальному товаристві відповідальність фахівця значною мірою визначає його статус, те, якою мірою йому довіряють колеги і керівники. Вище наведені ознаки мають статистично достовірний зв'язок з рівнями самореалізації викладачів технічних кафедр у групах віком від 35 років для показників «вміння організувати час» ($X^2=13,6$; $p<0,001$), «особистісна зрілість» ($X^2=6,72$; $p<0,05$), «відповідальність» ($X^2=9,66$; $p<0,01$); для викладачів економічних кафедр у групах віком від 35 років – для показника «вміння організувати час» ($X^2=13,6$; $p<0,001$). Встановлені значущі відмінності між фахівцями технічних і економічних кафедр щодо оцінки вміння організувати час ($t=7,21$; $p<0,001$).

Найменше виборів віддано властивостям, які мають значну рефлексивну складову – «суб'єктність», «самоідентифікація», «ціннісні орієнтири»; частково це пояснюємо значною інтровертованістю особистості, зайнятої у науково-технічній сфері. У фахівців економічних кафедр, при збереженні динаміки виборів, кількість таких показників удвічі більша. Такий результат пов'язаний зі специфікою самої науково-технічної діяльності, коли більш значущими є спеціальні знання і вміння, які дають можливість фахівцю виконувати свій виробничий алгоритм, і набагато менше приділяється уваги розвитку особи як суб'єкта цієї ж професійної діяльності. Низька рефлексивність негативно відбивається на формуванні образу Я і особистісному зростанні фахівця.

У результаті емпіричного дослідження доведено, що готовність до змін як складова мотивації викладача виступає підґрунтям для операційних чинників самореалізації у технічній сфері: науково-технічної мобільності ($X^2=6,42$; $p<0,05$), адаптації та автономності особистості ($X^2=6,37$; $p<0,05$), що є наслідком виявлення двох протилежних якостей, властивих будь-якому суб'єкту (потреби у взаємодії і прагненні самореалізації). Встановлені відмінності між фахівцями технічних і економічних кафедр щодо оцінки адаптації як чинника самореалізації ($t=-26,15$; $p<0,001$). У групі технічних працівників віком від 35 років цей показник зростає разом з усвідомленням того, що кожний із елементів успішної професійної діяльності передбачає наявність певної компетенції, і є статистично підтвердженим ($X^2=6,3$; $p<0,05$). У фахівців технічних кафедр у групі віком до 35 років адаптація як спосіб самореалізації є найменш визнаною серед осіб з високою потребою у власному розвитку. У фахівців економічних кафедр значущість чинника адаптації для самореалізації збільшується. Порівняно з виборами технічних фахівців, він є удвічі вищим для груп з середнім і високим рівнями самореалізації та утричі вищим для груп з низьким рівнем самореалізації, такі дані є показовими щодо соціального конформізму і глибини соціалізації.

Доведено, що спрямованість самореалізації визначається різноманітністю установок, які існують у межах певного способу зв'язку особистості з дійсністю, критеріїв, рівня задоволеності професійною діяльністю. Від них залежить як суб'єкт реалізує і стверджує себе: діяльно, чуттєво або ідеально. Виділено кілька видів самореалізації у науково-технічній діяльності: нормативну, індивідуальну (конструктивну і конкурентну) і гуманістичну. Нормативна самореалізація є прерогативою груп з низьким рівнем самореалізації ($X^2=6,72$; $p<0,05$), тобто, дотримуючись настанов соціально-професійного середовища, фахівець намагається ствердити власне Я. На середньому і високому рівнях самореалізації спостерігається значна вікова і особистісна динаміка щодо вибору гуманістичного напрямку ($X^2=8,78$ $p<0,01$). Більшість респондентів незалежно від віку і рівня самореалізації обрали індивідуальну самореалізацію, тобто функціональні структури діяльності у науково-технічній сфері утворюються на основі Я фахівця, вміння розуміти себе та підтверджувати свій статус серед колег. Її підвид – конструктивна самореалізація – має динаміку як за віком, так і за рівнем самореалізації. З віком росте наш досвід, ширше стає набір дій, поглиблюється адаптація та інтеграція у виробниче

середовище вишу, ми краще розуміємо власні переживання і переживання інших. Конкурентна самореалізація характерна для фахівців, орієнтованих на високу ефективність діяльності, що ними здійснюється. Фахівець чітко визначає вид діяльності, в якому він буде прагнути максимального успіху. Значущі відмінності щодо вибору конкурентної самореалізації встановлено для молодшої групи викладачів на низькому і середньому рівнях самореалізації ($X^2=6,07$; $p<0,05$): прагненням першості, збереженням високої внутрішньої напруги. У групах віком до 35 років критерій корисності значно переважає критерій задоволення, розрив у групах з середнім і високим рівнями самореалізації певною мірою скорочується за рахунок об'єднання обох критеріїв у відповіді. Також тільки у цих групах відповіді були доповнені критеріями кар'єрного зростання або його перспективами. З цього погляду перспективи конкурентної самореалізації особистості домінують саме у цій віковій групі. У групах старших за віком викладачів ці якості значно не представлені. У цих групах із зростанням рівня самореалізації співвідношення критеріїв корисність – задоволення значно змінюється на користь останнього, тобто відбувається розширення ціннісно-сміслових орієнтирів цих фахівців в ході самореалізації ($F=4,71$; $p<0,001$).

Стандартизовано анкету щодо вивчення процесу самореалізації викладачів у науково-технічній діяльності, визначено коефіцієнти вибіркової і придатності її пунктів. Сумарний коефіцієнт придатності α -Кронбаха дорівнює 0,751 для технічних кафедр і 0,786 для економічних кафедр, який дає підстави стверджувати, що анкета має високу надійність і внутрішню погодженість питань.

Виявлено аксіологічні умови і показники гуманістичної самореалізації викладачів у науково-технічній діяльності: стійка потреба в опрацюванні, передачі накопиченого досвіду; наставницькій діяльності. Тобто коли результати досліджуваної проблеми визнаються й іншими суб'єктами діяльності, тоді професійна діяльність поширюється і на активізацію наукового пошуку молодих науковців. Передавання знання, позитивного чи негативного досвіду є ланкою взаємозв'язку між видами спрямованості в процесі самореалізації. Цей процес є комунікативно-творчим етапом наставницької роботи. Процес трансляції знань і смислів сприяє творенню передумов як для психічного розвитку особистості молодого спеціаліста, так і для постійного вдосконалення власної структури процесу самореалізації. Аналіз результатів щодо керівництва дисертаційними дослідженнями і кількості захищених робіт показав, що простежується динаміка як за віком, так і за рівнями самореалізації. У віковій групі до 35 років наставницькі види діяльності представлені досить обмежено, невелика різниця є між кількісними показниками в групах з низьким, середнім та високим рівнями самореалізації. У старшій віковій групі є чітка динаміка зв'язку рівнів самореалізації зі значимістю та продуктивністю наставницьких видів діяльності (кількість захищених робіт під керівництвом певного вченого). Вона фіксується щодо відносної кількості вчених, які займаються передачею і реалізацією накопичених знань і умінь, і щодо кількості фахівців, на науковий (і, очевидно, особистісний) розвиток яких ці колеги вплинули. Всі узагальнення щодо статистичної значущості отриманих результатів перевірялися за допомогою програми SPSS.17.

У п'ятому розділі «Емпіричне дослідження мотиваційно-ціннісних чинників самореалізації викладачів у науково-технічній діяльності» обґрунтовано чинники самореалізації, що зумовлюють конструктивне та компетентне здійснення діяльності фахівцем. Виділено елементи новизни чи мінливості, які виявлялися у 6-ти експериментальних групах, що відрізнялися за рівнем самореалізації і досвідом роботи у науково-технічній сфері. Представлено регресійну модель самореалізації викладача у науково-технічній діяльності.

Детальний аналіз дій, сенсів і ціннісних орієнтирів професійної діяльності викладачів технічного вишу дозволив зрозуміти, як фахівець доходить усвідомлення необхідності погоджувати цілі, технічні вимоги, побажання зовнішнього оточення з власною мотивацією; як у нього поступово виробляється здатність до інтеграції зовнішніх вимог та обставин і внутрішніх потреб шляхом супідрядності зовнішнього і внутрішнього. Встановлено, що такі здатності детермінуються дозріванням мотиваційно-ціннісних чинників самореалізації. До таких чинників належать: практика прийняття технічних рішень, цілепокладання, екстеріоризація технічних рішень, культуралізація технічних рішень, рефлексія, створення нових сенсів.

Взявши до уваги результати дослідження, можемо стверджувати, що виділені чинники самореалізації викладача технічного вишу – це функціональні способи перетворення особистості, які мають внутрішню динаміку, чутливі до особливостей змін у професійній діяльності й регулюються з боку суб'єкта; вони виконують функцію інструментів, якими користується суб'єкт, реалізуючи себе у науково-технічній діяльності.

Математичне моделювання процесу самореалізації, виступаючи в якості одного з інструментів соціально-психологічного аналізу, дає можливість отримати чітке уявлення про досліджуваний об'єкт, охарактеризувати і кількісно описати його внутрішню структуру і зовнішні зв'язки, а також активно використовується на практиці для прогнозування динаміки і результатів діяльності. Лінійний регресійний аналіз є найпоширенішим інструментом для опису зв'язку між факторами і якоюсь залежною величиною. Вибір лінійного аналізу і лінійних моделей зумовлений відносною однорідністю вибірки. Використана нами технологія оцінки параметрів лінійної діагностичної моделі відноситься до однієї з класичних схем проведення регресійного аналізу. Однак у практиці конструювання психологічних діагностичних моделей застосування класичних схем регресійного аналізу з розвиненим математичним апаратом оцінки параметрів регресійної моделі часто викликає великі складності. Причин зазначених складнощів небагато, але вони досить вагомі.

По-перше, до них відносять специфічний характер вихідних психодіагностичних ознак і критеріального показника, які, як правило, вимірюються в дихотомічних і номінальних шкалах.

По-друге, число вихідних ознак, що піддаються емпірико-статистичному аналізу в дослідженні більше вісімдесяти, тому частина ознак може бути статистично сильно пов'язана. У цих умовах виникає явище мультиколінеарності.

Тобто чим суворіше дотримується умова незалежності відібраних ознак, тим кращим виходить кінцевий результат.

Для того, щоб перевірити отриману модель щодо колінеарної залежності факторів, нами побудована матриця парних коефіцієнтів кореляції. За величиною парних коефіцієнтів кореляції визначено тільки явну колінеарність факторів, якщо більше ніж два фактори пов'язані між собою сильною лінійною залежністю, виникає явище мультиколінеарної залежності факторів, коли неможливо оцінити вплив кожного фактора окремо, що в подальшому впливатиме на оцінку надійності параметрів. Сам спосіб обрахунку регресивної моделі (послідовне зменшення та збільшення групи ознак) захистив нас від явища мультиколінеарності її факторів. Для перевірки цих висновків програмою SPSS додатково розраховано коефіцієнт толерантності (його близькість до 1 вказує на незалежність даного предиктора від інших) і коефіцієнт VIF (фактор інфляції варіації). Отримані моделі перевірено на гетероскедастичність. Відомо, що наявність гетероскедастичності випадкових помилок призводить до неефективності оцінок, отриманих за допомогою методу найменших квадратів. Для тестування моделей на гетероскедастичність ми скористалися статистичним пакетом EViews.

Серед досліджуваних характеристик процесу самореалізації викладачів технічного університету рівною мірою представлені предиктори з боку як суб'єктного, так і операційного та мотиваційно-ціннісного компонентів. У зв'язку з цим визначено внесок кожного компонента теоретичної моделі в успішність процесу самореалізації у науково-технічній діяльності.

Попередній аналіз результатів дослідження показав, що існують розбіжності у виборах не тільки щодо рівнів самореалізації фахівців, а й щодо досвіду роботи у науково-технічній сфері, тому окремо прораховувалися моделі для різних вікових груп респондентів.

Так, модель самореалізації викладачів технічних кафедр університету віком до 35 років включала наступні чинники, що позитивно впливають на процес самореалізації: передача неформального змісту; особистісна зрілість; рефлексивні здібності; гарні ділові та особисті взаємини з товаришами по роботі; інтерес до технічних наук. Негативно впливають на перебіг самореалізації хобі, традиції сім'ї, орієнтація на популярність професії (табл. 2).

Відповідно до отриманих результатів, такі чинники, як особистісна зрілість, передача неформального змісту, ділові та особисті взаємини з товаришами по роботі, здійснюють найбільший внесок у розвиток процесу самореалізації в групі фахівців віком до 35 років. Вагомість цих чинників доводить, що усвідомлення власної необхідності, комунікативна та особистісна рефлексія відображають зв'язок ученого-викладача з соціокультурною і професійною діяльністю, є важливими складовими його наукового мислення. Вона адаптує досягнення у науці до освітньої і виробничої практики та сприяє через механізм інтеріоризації розвитку науково-технічної творчості й інноваційних процесів професійної діяльності особистісному зростанню фахівця. Іншою істотною рисою рефлексії у значущій для фахівця діяльності є її спрямованість на структури, які складають базис духовної діяльності особи, її ціннісні засади.

Регресивна модель чинників самореалізації викладачів технічних кафедр
університету віком до 35 років

Модель	Коефіцієнт і константа лінійного рівняння регресії	Значущість	Коефіцієнт толерантності	Коефіцієнт VIF
(Constant)	1,655	0,02		
традиції сім'ї	-0,237	0	0,905	1,105
рефлексивні здібн.	0,932	0	0,913	1,095
передача неформального виробничого змісту	1,565	0,006	0,936	1,068
інтерес до технічних наук	0,105	0,029	0,928	1,078
популярність професії	-0,141	0,005	0,907	1,102
хобі	-2,868	0,003	0,952	1,05
особистісна зрілість	1,101	0,013	0,934	1,07
широта кола спілкування	0,291	0,038	0,954	1,048

В якості від'ємних предикторів виступають такі показники, як традиції сім'ї, наполегливі рекомендації батьків, орієнтація на популярність професії, тобто зовнішні впливи щодо особистості. Таким чином, схильний до сумнівів, несамотійний, залежний від ситуації фахівець не усвідомлює потреби у самореалізації, ствердженні власної творчої сутності.

Модель самореалізації викладачів технічних кафедр віком від 35 років включала наступні чинники і показники, що позитивно впливають на процес самореалізації: дозвілля з товаришами; відповідальність; гуманістична самореалізація; вміння організовувати час; рефлексивні здібності; саморегуляція як процес довільного керування особою власною поведінкою, розв'язання складних ситуацій, відрефлексованість негативних переживань; думки про роботу, яка залишилася незавершеною; стаж; задоволеність стилем ділових взаємин із безпосереднім керівництвом. Негативно впливає на перебіг самореалізації лише праця, результати якої позитивно оцінюються товаришами по роботі, цей показник можна пояснити як додатковий відволікаючий чинник (табл. 3).

Відповідно до отриманих результатів, такі показники, як неформальне спілкування з товаришами, відповідальність, орієнтація на гуманістичну самореалізацію через осмислення результатів професійної діяльності, зокрема її соціально-психологічних складових, найбільше вплинули на розвиток процесу

самореалізації в старшій віковій групі фахівців. Є очевидним, що суб'єктивні чинники (саморегуляція і вміння організовувати час) й мотиваційно-ціннісні (особистісна рефлексія) значно впливають на процес самореалізації у групі досвідчених фахівців. Саморегуляція і вміння організовувати час є показниками ступеня професіоналізму; якщо фахівець демонструє розвинуту здатність до організації часу, самостійно визначає перебіг професійних завдань і дій, то це і є свідченням високого рівня розвитку потреби в самореалізації. Одночасно респонденти старшої вікової групи на відміну від групи молодих вчених більше схиляються до гуманістичної самореалізації, для якої характерна людяність, широкий світогляд особистості, що визначає адекватне індивідуальне ставлення до людей і умов, які динамічно змінюються. Гуманістичну самореалізацію слушно розглядати як складову креативного потенціалу фахівця, на відміну від нормативної, соціально орієнтованої позиції, де відбувається підлаштування до актуальних завдань і ситуацій.

Таблиця 3

Регресивна модель чинників самореалізації викладачів технічних кафедр
університету віком від 35 років

Модель	Коефіцієнт і константа лінійного рівняння регресії	Значущість	Коефіцієнт толерантності	Коефіцієнт VIF
(Constant)	-2,605	0,017		
задоволення стилем взаємин з керівництвом	0,252	0	0,862	1,16
рефлексивні здібн.	0,793	0	0,935	1,069
відповідальність	1,294	0	0,936	1,068
спілкуюсь з товаришами	1,949	0	0,962	1,039
робота помічена колегами	-1,813	0,001	0,927	1,078
вміння організувати час	0,812	0,006	0,93	1,075
гуманістична самореалізація	1,086	0,009	0,885	1,129
думки про незавершену роботу	0,677	0,027	0,958	1,043
стаж	0,376	0,037	0,965	1,036
саморегуляція	0,703	0,046	0,929	1,076

Від'ємним предиктором для цієї моделі є позитивна оцінка, результатів праці колегами по роботі. Якщо порівнювати ці показники, то в них немає протиріч, які демонструє отримана модель. Адже результати соціометричних досліджень неодноразово показували, що приязні стосунки на роботі заважають її продуктивності, реалізації власної творчої сутності через перепідпорядкування наших зусиль іншим цінностям.

До особистісних предикторів росту для груп віком до 35 років ми віднесли особистісну зрілість і рефлексію, для груп віком від 35 років – відповідальність й особистісну рефлексію. Таким чином, рефлексія є спільним мотиваційно-ціннісним чинником самореалізації для обох вікових груп. Діяльнісним предиктором для груп віком до 35 років є зацікавленість технічними науками, для груп віком від 35 років і старше – саморегуляція, вміння організовувати час, думки про незавершену роботу, стаж. Соціально-психологічні предиктори для груп віком до 35 років включали гарні ділові й особисті взаємини з товаришами по роботі; роботу, де фахівець приносить найбільше користі та є необхідним; передачу неформального змісту комунікацій. Для груп віком від 35 років і старше – гуманістичну самореалізацію, організоване дозвілля, задоволеність стилем ділових взаємин з безпосереднім керівництвом.

Серед предикторів, які негативно впливають на процес самореалізації викладачів технічних кафедр, з боку особистісного компонента виділений лише один – «хобі» для молодшої групи респондентів; щодо соціально-психологічних компонентів їх декілька – це традиції сім'ї, наполегливі рекомендації батьків, популярність професії; для старшої вікової групи – позитивна оцінка, результатів праці колегами по роботі.

Регресивна модель чинників самореалізації викладачів економічних кафедр університету віком до 35 років включала наступні показники, що позитивно впливають на процес самореалізації: залученість до театрального мистецтва; стиль взаємин з керівництвом; випадкові обставини. Негативно впливають на перебіг самореалізації перегляд ТВ; жага посадового зростання; наполегливі рекомендації батьків; традиції сім'ї. Отримана модель вміщує виключно зовнішні предиктори, тому детально не аналізувалася.

Регресивна модель чинників самореалізації викладачів економічних кафедр технічного університету віком від 35 років мала інші позитивні показники процесу самореалізації: неформальну комунікацію; вміння організовувати час; заняття спортом; рефлексивні здібності; задоволеність стилем ділових взаємин з безпосереднім керівництвом. Негативний зв'язок з перебігом процесу самореалізації має позитивна оцінка результатів праці колегами по роботі; недостатнє забезпечення літературою; орієнтація на розміри заробітної плати; готовність змінювати мету.

Відповідно до отриманих результатів, такі показники, як неформальне спілкування з товаришами ($b=1,24$; $p<0,05$), задоволеність стилем ділових взаємин з безпосереднім керівництвом ($b=0,35$; $p<0,05$) через осмислення результатів професійної діяльності, зокрема її соціально-психологічних складових, роблять найбільший внесок у розвиток процесу самореалізації в групі фахівців економічних кафедр віком від 35 років і старше. Можна констатувати, що операційні компоненти

(вміння організовувати час, заняття спортом) і мотиваційно-ціннісні (особистісна рефлексія) також значно впливають на процес самореалізації у групі досвідчених фахівців. Негативними предикторами є зовнішні фактори щодо професійної діяльності, це пояснює вибір колегами з економічних кафедр адаптації до соціально-професійного середовища як одного з чинників самореалізації. Порівнюючи з виборами колег з технічних кафедр, бачимо, що серед них скарг на вплив зовнішніх чинників професійної діяльності було значно менше і вони не підтверджені статистично значущим зв'язком.

Розроблені науково обґрунтовані моделі процесу самореалізації викладачів у науково-технічній діяльності, дозволяють своєчасно визначати характер і динаміку процесу саморозвитку, що протікають, можуть слугувати діагностичним інструментом для аналізу й успішного розвитку творчого потенціалу фахівця. Застосування таких моделей на практиці дає можливість значною мірою зменшити інформаційну асиметрію між актуальною оцінкою колег, адміністрації і третіх осіб, а так само створювати більш точні прогнози успішності професійної діяльності окремого спеціаліста.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено теоретичне узагальнення та запропоновано нове розв'язання проблеми самореалізації через дослідження динаміки змін у процесі саморозвитку викладача технічного університету. Визначено структурні складові самореалізації викладача у науково-технічній діяльності, з'ясовані основні суб'єктні, операційні і мотиваційно-ціннісні чинники самореалізації. Отримані результати сприяли побудові достатньо повної психологічної концепції самореалізації викладача у науково-технічній діяльності, що спрямована на забезпечення теоретико-методологічного й організаційно-методичного супроводу становлення творчої позиції фахівця, впровадженню її в практику професійної підготовки майбутніх інженерних фахівців в освітньому середовищі технічного вишу.

1. Результати теоретичного аналізу дають підстави для ствердження що самореалізація дає змогу особистості значно розширити свої потенційні можливості як суб'єкта за рахунок власних зусиль, переконань, ціннісних орієнтацій, мотивів. Суб'єктність як властивість особистості має складну структуру, яка включає: здатність вибудовувати власне буття; надситуативну активність і відображення людини в людині; орієнтацію на власні здібності, можливості, мотиви; увагу і контроль над впливами; зміну свого способу життя, своєї ідентичності. Унікальність процесу самореалізації викладача у НТД полягає в тому, що цей процес поєднує в собі суттєві психологічні прояви всіх трьох типів професійних сфер – Людина-Техніка, Людина-Знак, Людина-Людина. Науково-технічна діяльність за таких умов – це діяльність особистості, спрямована на отримання і застосування нових знань для творчого розв'язання технологічних, інженерних, економічних, соціальних, гуманітарних та інших проблем.

Методологічною основою дослідження є раціогуманістичний підхід. Самореалізація викладача у науково-технічній діяльності інтерпретується як розвиток і здійснення професійно-педагогічного потенціалу особистості, який відбувається через руйнування технократичних стереотипів мислення та діяльності, що тиражуються в системі «людина – машина»; створення і привласнення нових цінностей, способів дій; зіставлення і порівняння різних варіантів розвитку наукової галузі, до якої належать відповідні навчальні дисципліни; адекватне подолання викладачем протиріч, які виникають у процесі діяльності.

2. Розроблено теоретичну концепцію самореалізації викладача у науково-технічній діяльності. Становлення самореалізаційних процесів особистості у науково-технічній діяльності розглянуто з урахуванням цілісності психіки людини. Констатовано процесуальний, динамічний характер самореалізації, який визначається професійно-особистісною позицією фахівця, сформованою не лише в ході практичної діяльності і спілкування, але й у процесі розвитку ціннісної і рефлексивно-регулятивної підсистем особистості. Процесуальність тлумачиться як зміна не тільки напрямку діяльності, але й всіх її складових: установок, ціннісних орієнтацій, чинників, засобів, яка відбувається зі збагаченням досвіду фахівця.

Визначені суб'єктні чинники самореалізації (самоідентифікація, саморегуляція, вміння організовувати час, вміння розв'язувати технічні протиріччя, діалогічність мислення, особистісна зрілість, відповідальність); операційні чинники (готовність до змін; науково-технічна мобільність, яка є практичним втіленням готовності фахівця до змін і виявляється у схильності до поновлення знань, отримання знань у суміжних до професії або зовсім інших галузях, у здатності до відтворення цих знань у власній діяльності; адаптація до соціально-професійного середовища; особистісна організованість й організаторські навички; автономність, здатність ставити і розв'язувати технічні завдання) та мотиваційно-ціннісні чинники (практика прийняття технічних рішень, цілепокладання, екстеріоризація технічних рішень, культуралізація технічних рішень, рефлексія, творення нових сенсів) самореалізації викладача у науково-технічній діяльності. Інтегрувати всі вищеперелічені чинники можна тільки зрозумівши, що насправді відбувається з людиною, як перетворюються її оцінні ставлення, бачення професії, визначення нею свого призначення в процесі саморозвитку.

Специфіка самореалізації викладача у науково-технічній діяльності передбачає такі професійно значущі критерії успішності: активно-позитивне ставлення до техніки, інтерес до неї; висока концентрація і стійкість уваги в умовах точної і відносно одноманітної праці; відповідні психічні стани (зосередженість, відчуття нового, відчуття творчого піднесення, успіху). Вивчення типологічних проявів поведінки особистості дозволило встановити інтегральні характеристики самореалізації особистості викладача, в яких різні якості і компоненти психологічної структури виступають в єдності, і на їх основі виділити окремі типи: творчий, виконавчо-творчий, виконавчий, пасивний, негативний.

Спрямованість самореалізації та її вибіркового характеру у професійній діяльності забезпечується такими психологічними новоутвореннями, як сенси і

цінності. Аналіз ціннісних орієнтацій фахівців технічних університетів показав, що часто спостерігається роздвоєння світосприйняття на матеріальне та духовне: з одного боку, фізичні процеси і технічні вимоги; з іншого – ідеальне, світоглядне, що має на меті освітянську і культурну функції, гуманізацію суспільних стосунків. Як фахівці у своїй діяльності викладачі реалізують на професійному рівні потреби суспільства, як представники науково-технічної інтелігенції мають продукувати ідеї, духовну культуру, знання. Таке роздвоєння є мірою власне людського у науково-технічній діяльності. Воно характеризує способи ставлення фахівця до зовнішнього світу, матеріальне і духовне освоєння (олюднення) професійної діяльності, перетворення її у світ власного буття, тобто засіб розвитку особистості фахівця. Таким чином, матеріальне і духовне світосприйняття спрямовуються назустріч одне одному в процесі самореалізації в науково-технічній діяльності.

3. Визначено дослідницьку технологію для інтегрування і систематизації психологічно розрізнених даних: виокремлено одиниці аналізу індивідуальних виявів процесу самореалізації фахівців науково-технічної сфери; стратегія кейс-стаді в дослідженні вміщувала аналіз окремих «випадків» (характер діяльності, природу вчинків успішних колег), які дозволили, спираючись на конкретні факти, визначити ті структурні елементи, що є важливою складовою науково-технічної діяльності викладачів. Її особливості полягали: по-перше, в наявності проекту і попереднього пілотажного дослідження, по-друге, в чіткій постановці початкових дослідницьких питань, по-третє, в можливості змінювати змістовні складові залежно від отриманого матеріалу. На практиці це дало можливість коригувати прикладні завдання емпіричних розвідок під час роботи, забезпечило гнучкість дослідження. Пояснювальний компонент спрямовано на виявлення причинно-наслідкових залежностей між досліджуваними фактами, тобто рівень самореалізації і її специфіка у викладачів технічного університету пояснюється через масив отриманих емпіричних даних.

4. Емпірично встановлені: психологічні типи викладача (конструктивно-продуктивні типи – виконавчо-творчий, творчий та виконавчий, які в цілому складають 65 % вибірки. До неконструктивних – пасивного та негативного типів – можуть бути віднесені лише 35 % досліджених викладачів вищих науково-технічних закладів). Найбільш значущими суб'єктивними чинниками самореалізації є вміння організувати час й особистісна відповідальність. Статистично достовірний зв'язок з рівнем потреби в самореалізації було встановлено: в групах викладачів технічних кафедр віком від 35 років для показників «вміння організувати час», «діалогічність взаємодії», «відповідальність»; в обох групах викладачів технічних кафедр для показника «особистісна зрілість»; для викладачів економічних кафедр у групах віком від 35 років для показника «вміння організувати час». Статистично значущі відмінності як за рівнем самореалізації, так і віком встановлені при виборі всіма досліджуваними ліміту часу як реального, так і бажаного режиму часу.

Аналіз операційних чинників процесу самореалізації викладачів технічного університету дозволив встановити, що значущість науково-технічної мобільності знижується у фахівців технічних кафедр віком до 35 років зі зростанням рівня

потреби в самореалізації, а в групах віком від 35 років і старше, навпаки, збільшується. У фахівців економічних кафедр в обох вікових групах зі зростанням рівня потреби в самореалізації вибори мобільності збільшуються, що пояснюється значно більшою зовнішньою регламентованістю професійної діяльності. У віковій групі від 35 років цей показник є статистично підтвердженим. Статистично достовірний зв'язок з рівнем потреби в самореалізації було встановлено: в групі викладачів технічних кафедр віком від 35 років для показника чинника адаптації. Виявлені відмінності між фахівцями технічних і економічних кафедр щодо оцінки адаптації як чинника самореалізації. Статистично достовірний зв'язок з рівнем потреби в самореалізації було встановлено для операційного чинника автономність в групі фахівців-економістів віком до 35 років.

5. Визначено особливості значеннєвого (статистично значущого) впливу мотиваційно-ціннісних чинників на розвиток процесу самореалізації викладачів у науково-технічній діяльності:

- у групах віком від 35 років зростання рівня самореалізації відбувається разом із значним підвищенням здатності планувати власне майбутнє, гнучкістю в постановці мети. Статистично значущий зв'язок цих рис як з рівнем самореалізації, так і з віком було встановлено для технічних кафедр. Для фахівців економічних кафедр отримано достовірну різницю частот щодо гнучкості у постановці мети відносно віку. Також встановлені значущі відмінності між фахівцями технічних і економічних кафедр щодо гнучкості у постановці мети;

- рівень самореалізації викладача у науково-технічній діяльності значно корелює з характеристиками професійної культури. Найбільша кількість взаємозв'язків між обраними характеристиками було встановлено для групи з високим рівнем самореалізації і віком від 35 років (задоволеність своєю спеціальністю, змістовним аспектом праці, можливістю проявити ініціативу і творчі здібності в роботі, стилем ділових відносин з колегами по роботі, стилем ділових відносин з керівництвом. Загальний ступінь задоволеності характером виробничих умов у фахівців з низьким рівнем самореалізації з віком знижується. Для фахівців технічних кафедр з низьким рівнем самореалізації і віком від 35 років не встановлені кореляційні залежності між рівнем самореалізації та жодною з вищезазначених характеристик професійної культури;

- статистично значущий зв'язок між рівнем самореалізації і вибором формального чи неформального видів комунікації був встановлений лише для групи віком від 35 років, як для технічних, так і економічних кафедр;

- статистично значущий зв'язок між рівнем самореалізації і рефлексією встановлено для старшої вікової групи викладачів з технічних кафедр. Однофакторний дисперсійний аналіз показав високий загальний рівень значущості відмінностей відповідей на питання «Хто Я такий?» під впливом змінюваних градацій фактора самореалізації для фахівців технічних й економічних кафедр. У фахівців економічних кафедр, при збереженні динаміки виборів, кількість відповідей удвічі більша, ця відмінність є також статистично значущою.

6. Аналіз регресійної лінійної моделі показав нерівнозначність впливу виділених предикторів на процес самореалізації викладачів технічного університету.

Це дозволило розробити науково обгрунтовані рекомендації щодо діагностики й розвитку у них спрямованості на саморозвиток, які структуровано відповідно до функціональних складових (когнітивній, операційно-виконавчій, рефлексивно-регулятивній, ціннісній, мотиваційній) моделі суб'єктних чинників успішної самореалізації у науково-технічній діяльності. Рекомендації містять опис ключових характеристик викладача з високим рівнем самореалізації, якими є комунікативна складова процесу прийняття технічних рішень, використання головним чином партисипативних, групових методів прийняття рішень; а також операційних чинників – науково-технічна мобільність, соціально-психологічна адаптація, соціотехнічне проектування, які суттєво впливають на перебіг самореалізації.

Перспективи дослідження: на підставі отриманої регресивної математичної моделі можлива побудова прогнозу щодо успішного розвитку професіонала, а також оцінка точності та достовірності такого прогнозу, тобто вивчення та вдосконалення прогностичної функції створених моделей. Застосування таких моделей на практиці дасть можливість значною мірою зменшити інформаційну асиметрію між актуальною оцінкою колег, адміністрації і третіх осіб, створювати точніші прогнози успішності професійної діяльності окремого спеціаліста. Також перспективним напрямком є розбудова концептуальної основи підходу і поглиблена специфікація складових процесу самореалізації щодо його рівнів, виявлення закономірностей і регуляційних механізмів творчої професійної діяльності викладача в умовах технічного вишу.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

I. Монографії:

1. Яковицька Л. С. Самореалізація особистості у науково-технічній діяльності: монографія / Л. С. Яковицька. – Донецьк : Вид-во «Ноулідж» (Донецьке відділення), 2012. – 348 с.
2. Яковицька Л. С. Професійна самореалізація викладача у науково-технічній діяльності: монографія / Л. С. Яковицька. – Вінниця : Документ Принт, 2017. – 352 с.

II. Статті у наукових фахових виданнях з психології, включених до переліку, затвердженого МОН України :

3. Яковицкая Л. С. Опыт изучения влияния образовательной среды на творческие способности подростков / Л. С. Яковицкая // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С. Д. – К., 2003. – Т. 7, ч. 1. – С. 460–465.
4. Яковицька Л. С. Потреба в самореалізації як складова становлення громадянськості студентської молоді / Л. С. Яковицька // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С. Д. – К., 2004. – Т. VI, вип. 2. – С. 365–371.
5. Яковицька Л. С. Вивчення ролі освітнього середовища у формуванні творчих здібностей студентської молоді / Л. С. Яковицька // Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – Харків : ХНПУ, 2004. – Вип. 12. – С. 177–182.

6. Яковицька Л. С. Досвід вивчення впливу творчих психолінгвістичних прийомів розвитку мови на вербальні здібності підлітків / Л. С. Яковицька // Актуальні проблеми психології. – Т. 5, вип. 3 / за ред. Максименка С. Д. – К. : Міленіум, 2004. – С. 243–248.

7. Яковицька Л. С. Потреба в піклуванні як складова особистісної самоактуалізації / Л. С. Яковицька // Наука і освіта. – Одеса : 2004. – № 4, 5. – С. 107–109.

8. Яковицька Л. С. Вивчення складових розвитку потреби в самореалізації у студентської молоді / Л. С. Яковицька // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 12. Психол. науки : зб. наук. пр. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – № 6 (30), ч. 1. – С. 331–336.

9. Яковицька Л. С. Вплив характерологічних особливостей особистості старшокласників на розвиток потреби в самоактуалізації / Л. С. Яковицька // Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – Харків : ХНПУ, 2005. – Вип. 13. – С. 138–144.

10. Яковицька Л. С. Вплив соціальних факторів на розвиток мотиваційно-потребової сфери особистості / Л. С. Яковицька // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С. Д. – К. : “Міленіум”, 2005. – Т. 7, вип. 5, ч. 2 – С. 328–333.

11. Яковицька Л. С. Досвід вивчення психологічних складових процесу соціальної адаптації / Л. С. Яковицька // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С. Д. – К., 2006. – Т. VIII, вип. 5. – С. 424–430.

12. Яковицька Л. С. Психолого-культурологічні чинники гуманістичного розвитку особистості / Л. С. Яковицька // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. акад. С. Д. Максименка. – К., 2006. – Вип. 30. – С. 542–550.

13. Яковицька Л. С. Деякі психологічні аспекти розвитку професійної культури майбутнього фахівця / Л. С. Яковицька // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред.: С. Д. Максименка, В. Д. Потапової. – К., 2008. – Т. XV, ч. 2. – С. 449–456.

14. Яковицька Л. С. Вивчення психологічних особливостей організації власної діяльності студентами технічного університету / Л. С. Яковицька // Наука і освіта. – Одеса, 2009. – № 4. – С. 53–57.

15. Яковицька Л. С. Ціннісні орієнтації як складові процесу самореалізації особистості у науково-технічній сфері / Л. С. Яковицька // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – № 902. Сер.: Психологія. – Харків, 2010. – Вип. 43. – С. 332–336.

16. Яковицька Л. С. Психологічні складові професійної діяльності як чинники самореалізації особистості / Л. С. Яковицька // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. акад. С. Д. Максименка. – К., 2010. – Т. XII, ч. 6. – С. 475–482.

17. Яковицька Л. С. Суб'єктні властивості особистості як фактор самореалізації у загальній структурі професійної діяльності / Л. С. Яковицька //

Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського : зб. наук. пр. / за ред.: С. Д. Максименка, Н. О. Євдокимової. – Т. 2, вип. 6. – Миколаїв : МДУ імені В. О. Сухомлинського, 2011. – С. 305–309.

18. Яковицька Л. С. Структурні особливості мотивації самореалізації у науково-технічній діяльності / Л. С. Яковицька // Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – Харків : ХНПУ, 2011. – Вип. 41. – С. 138–144.

19. Яковицька Л. С. Вивчення творчої складової процесу самореалізації особистості у науково-технічній діяльності / Л. С. Яковицька // Актуальні проблеми психології / за ред.: С. Д. Максименка, М. В. Папучі – К. : Міленіум, 2011. – Т. 11, вип. 4, ч. 2. – С. 369–376.

20. Яковицька Л. С. Вивчення особистісних передумов самореалізації у науково-технічній діяльності / Л. С. Яковицька // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред.: С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – Вип. 14. – С. 888–899.

21. Яковицька Л. С. Взаємозв'язок сприйняття часової перспективи і самореалізації особистості у науково-технічній діяльності / Л. С. Яковицька // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. акад. С. Д. Максименка. – К., 2011. – Т. XIII, ч. 6. – С. 429–435.

22. Яковицька Л. С. Діалогічна складова як атрибут процесу самореалізації особистості у науково-технічній діяльності / Л. С. Яковицька // Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – Харків : ХНПУ, 2012. – Вип. 42, ч. 2. – С. 219–228.

23. Яковицька Л. С. Досвід вивчення способів самореалізації фахівців у науково-технічній діяльності / Л. С. Яковицька // Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – Харків : ХНПУ, 2012. – Вип. 43, ч. 1. – С. 217–224.

24. Яковицька Л. С. Вивчення спрямованості особистісної самореалізації фахівців у науково-технічній діяльності / Л. С. Яковицька // Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – Харків : ХНПУ, 2012. – Вип. 44, ч. 1. – С. 253–261.

25. Яковицька Л. С. Екстеріоризація як механізм самореалізації викладача університету у науково-технічній діяльності / Л. С. Яковицька // Вісник національного університету оборони України : зб. наук. пр. – К. : НУОУ, 2016. – Вип. 47. – С. 167–173.

26. Яковицька Л. С. Регресивна модель чинників процесу самореалізації викладачів технічного університету / Л. С. Яковицька // Психологічний часопис : зб. наук. пр. / за ред. С. Д. Максименка. – № 3 (7), вип. 7. – К. : Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, 2017. – С. 200–210.

III. Статті у фахових наукових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних

27. Яковицька Л. С. Гендерні особливості соціально-психологічної адаптації випускників вишів / Л. С. Яковицька // Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. «Психологічні науки». – 2016. – Вип. 6, т. 1. – С. 159–163.

28. Яковицька Л. С. Створення нових сенсів як механізм самореалізації викладача університету у науково-технічній діяльності / Л. С. Яковицька //

Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. «Психологічні науки». – 2017. – Вип. 1. – С. 143–147.

IV. Статті у наукових періодичних виданнях інших держав, включених до міжнародних наукометричних баз даних:

29. Яковицкая Л. С. Личностная рефлексия как механизм самореализации в научно-технической деятельности / Л. С. Яковицкая // Вестник Московского государственного областного университета : электронный журн. – М. : МГОУ, 2012. – № 1. – URL: http://vestnik-mgou.ru/vipuski/2013_2/stati/

30. Яковицкая Л. С. Целеполагание как механизм самореализации в научно-технической деятельности [Электронное издание] / Л. С. Яковицкая // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 4. – URL: <http://www.science-education.ru/110-10014>

31. Яковицкая Л. С. Взаимосвязь процессов культурализации и самореализации в деятельности преподавателя технического университета [Электронное издание] / Л. С. Яковицкая // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 5. – URL: <http://www.science-education.ru/111-10453>

32. Яковицкая Л. С. Изучение особенностей восприятия времени в процессе самореализации личности в научно-технической деятельности / Л. С. Яковицкая // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2013. – № 3. – С. 214–217.

33. Яковицкая Л. С. Роль неформальной коммуникации в самореализации преподавателя технического университета / Л. С. Яковицкая // Психологическая наука и образование. – 2013. – № 4. – С. 28–37.

34. Яковицкая Л. С. Изучение психологических особенностей личности, значимых для самореализации преподавателей технического университета / Л. С. Яковицкая // Азимут научных исследований: педагогика и психология. – 2014. – № 1. – С. 87–90.

V. Статті в інших наукових виданнях:

35. Яковицкая Л. С. Проблема личности и ее самореализации в творчестве В.И.Вернадского / Л. С. Яковицкая // Творча спадщина В. І. Вернадського і сучасність («Вернадські читання») / за ред. Л. О. Алексєєвої. – Донецьк : ДонНТУ, 2003. – С. 98–100.

36. Яковицька Л. С. Гуманістичний потенціал особистості у науково-технічній діяльності / Л. С. Яковицька // 36. статей за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф. «Психологічні особливості особистості в умовах трансформації суспільства». – Макіївка : МЕНТ, 2012. – С. 256–258.

37. Яковицкая Л. С. Психологический условия формирования творческой личности / Л. С. Яковицкая // Наукові праці Донецького державного технічного університету. Сер. «Гуманітарні науки». – Вип. 30. – Донецьк : ДонДТУ, 2001. – С. 115–117.

38. Яковицкая Л. С. Психологические аспекты саморазвития личности студента / Л. С. Яковицкая // Наукові праці ДонНТУ. Сер.: гуманітарні науки. – Вип. 57. – Донецьк : ДонНТУ, 2002. – С. 109–112.

39. Яковицька Л. С. Дослідження впливу потреби в самоактуалізації на навчальну мотивацію старшокласників / Л. С. Яковицька // Психологічні проблеми формування особистості фахівця : зб. наук. пр. Донецького ін-ту післядипломної освіти / за ред.: Максименка Ю. Б., Кіяшко Л. О. – Донецьк, 2004. – С. 85–94.

40. Яковицкая Л. С. Изучение роли образовательной среды в формировании творческих способностей студенческой молодёжи / Л. С. Яковицкая // Наукові праці ДонНТУ. Сер.: гуманітарні науки. – Вип. 86. – Донецьк : ДонНТУ, 2005. – С. 192–196.

41. Яковицкая Л. С. Изучение составляющих развития потребности в самореализации у студенческой молодёжи / Л. С. Яковицкая // Збірник наукових праць Донецького державного університету управління. – Т. 6, вип. 1. Сер. «Філософія, психологія, педагогіка». – Донецьк : ДонДУУ, 2005. – С. 107–113.

42. Яковицкая Л. С. Опыт изучения взаимосвязи ценностных ориентаций студентов с их творческим потенциалом / Л. С. Яковицкая // Вісник Донецького університету. Сер. Б. Гуманітарні науки. – Донецьк : ДонНУ, 2005. – № 1. – С. 185–189.

43. Яковицька Л. Вивчення психологічних складових потреби в самореалізації як особистісної властивості студентської молоді / Л. С. Яковицька // Молодь і ринок. – 2007. – № 9 (32). – С. 103–106.

44. Яковицька Л. С. Особливості розвитку ціннісної сфери особистості, зайнятої науково-технічною діяльністю / Л. С. Яковицька // Психологія особистості. – 2011. – № 1 (2). – С. 59–63.

45. Яковицька Л. С. Вплив наукової спадщини Г. О. Балла на розвиток досліджень з проблеми самореалізації викладачів технічного університету / Л. С. Яковицька // Гуманний розум : зб. статей (присвячено пам'яті Георгія Олексійовича Балла) / Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Педагогічна думка, 2017. – С. 169–176.

46. Яковицька Л. С. Екстеріоризація як мотиваційно-ціннісний чинник самореалізації особистості у науково-технічній діяльності / Л. С. Яковицька // Індивідуальність у психологічних вимірах спільнот та професій : зб. наук. пр. – К. : Аграр Медіа Груп, 2018. – С. 300–305.

47. Яковицька Л. С. Діалого-культурологічні складові процесу самореалізації викладача в контексті наукової спадщини Г. О. Балла / Л. С. Яковицька // Гуманний розум [зб. наук. пр. за матеріалами круглого столу «Проблема добра і зла у науковій спадщині Г. О. Балла» (24 трав. 2018 р.)]. – К., 2018. – С. 183–189.

48. Яковицька Л. С. Психологічні особливості науково-технічної діяльності викладачів технічних ВНЗ / Л. С. Яковицька // Міжнародний електронний науково-практичний журнал «WayScience». – Дніпро, 2018. – № 1 (1). – С. 301–317.

Основні положення дисертації викладено в 54 тезах доповідей на наукових конференціях (10,5 д.а.), у тому числі 5 тез опубліковано за кордоном.

АНОТАЦІЇ

Яковицька Л. С. Психологія самореалізації викладача у науково-технічній діяльності. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ, 2018.

У дисертації здійснена комплексна розробка проблеми становлення самореалізаційних процесів викладача у науково-технічній діяльності. Досліджено зв'язок потреби у самореалізації із професійним (науково-технічним) буттям особи; показано значення розвиненої потреби в самореалізації для продуктивної праці науково-технічної інтелігенції, яка виникає і формується у виробничій діяльності особистості, на прикладі професійного зростання науково-технічних працівників Донецького національного технічного університету. Результатом дослідження стала загальна концепція, яка сприятиме розвитку потреби в самореалізації як у викладацького і технічного персоналу університету, так і у студентської молоді, що набуває професійних компетенцій в умовах технічних вишів.

Емпірично досліджені особливості процесу самореалізації викладачів у науково-технічній діяльності, представлені дані емпіричного аналізу суб'єктних й операційних чинників та видів процесу самореалізації викладача у науково-технічній діяльності, структури ціннісних орієнтацій особистості, психологічних особливостей гуманістичної самореалізації викладача у науково-технічній діяльності, доведена їх статистична значущість. Обґрунтовано мотиваційно-ціннісні чинники самореалізації, що зумовлюють конструктивне та компетентне здійснення діяльності фахівцем. Виділено елементи новизни чи мінливості, які виявлялися у 6-ти експериментальних групах, що відрізнялися за рівнем самореалізації і за віковими ознаками. Представлено регресійну модель самореалізації викладача у науково-технічній діяльності.

Ключові слова: самореалізація, науково-технічна діяльність, рефлексія, цілепокладання, екстеріоризація, ціннісні орієнтації, створення нових особистісних сенсів.

Yakovytska L. S. Psychology self-realization lecturer in the scientific and technological activities. – Manuscript.

The dissertation for getting Doctor degree of psychology sciences. Specialty 19.00.01 – general psychology, history of psychology. – Institute of Psychology G. S. Kostiuk NAPS Ukraine, Kyiv, 2018.

The general hypothesis of the study is based on the assumption that different professional groups, whose members have a certain worldview, receive different feelings of the same stimuli and have different perceptions of their own professional field in a certain sense. It can be assumed that specialists belonging to one professional group, that is, have similar education, experience, culture, have common feelings and approaches to professional activity, so during the empirical research it is possible to study the specific

features of their communication and behavior, and personal qualities which help them realize their potential in professional activities, including scientific and technical ones. It can also be assumed that there is no confirmation for a certain algorithm of professional activity at the point where narrowing of specialization starts. That is, while the vision of professional self-realization in scientific and technological activities is more or less common to representatives of the technical branch, the personal way to it is chosen individually. Self-realization as a component of personal development is a multidimensional personal formation, which determines the meaningful and dynamic characteristics of a specialist move to disclosure of their potential in the process of professional activity, and is manifested in constant creative search and provides a sense of necessity and usefulness of their actions, the maximum realization of self through professional development and personal alteration, as well as in socially meaningful results of activities and own achievements.

The approved methodical toolkit can become the basis for conducting research in engineering psychology and personality psychology, for diagnostic assessment prospects for the development of a specialist by psychologists and HR-managers.

The first chapter “Methodological and Theoretical Foundations of Personality Self-realization in the scientific and technical sphere” is devoted to the analysis and systematization of basic approaches to the study of the problem of personality self-realization in modern psychology; features of the modern scientific and technical environment are outlined; practical significance of the research is proven to be precisely the study and allocation of psychological indicators for differentiation and selection of the most effective specialists in scientific and technical activities.

The second chapter “The Concept of Self-Realization lecturer in the scientific and technological activities” presents a sequence of considerations regarding the theoretical and methodological substantiation of the author’s approach to the problems of self-realization of the technical university teacher. The chapter highlights the questions of personality properties, their value orientations and the mechanisms of professional activity transformation during the process of self-realization. In the course of theoretical substantiation of the components of the self-realization process in the scientific and technical activity, the space of professional interaction of the technical university teacher has been reconstructed and the prerequisites, factors and self-realization focus of the lecturer in the scientific and technological activities have been grounded.

The third chapter “Organization and methods of empirical study of the peculiarities of the self-realization process of lecturer in the scientific and technological activities” presents a step-by-step methodological justification of the author’s approach as an integrated system of views on the components and dynamics of the self-realization process of specialists in technical higher institutions.

In **the fourth section** “Empirical study of the peculiarities of the self-realization process of lecturer in the scientific and technological activities” the data of the empirical analysis of subjective and operating factors, types of the process of personality self-realization in scientific and technological activities, structure of value orientations, psychological peculiarities of the humanistic self-realization of the technical university teacher are presented and their statistical significance is proved.

In **the fifth section** “Empirical research of self-realization factors of lecturers in the scientific and technological activities” the motivational-value factors of self-realization, which predetermine the constructive and competent performance of a specialist, are substantiated. Elements of novelty or variability are identified in 6 experimental groups which differ in terms of self-realization and overall work experience in the scientific and technical field. The regression model of self-actualization of the technical university teacher is presented.

Perspectives of the research. Based on the mathematical model, it is possible to construct a forecast for the successful development of a professional, as well as to evaluate the accuracy and reliability of the forecast – studying and improving the prognostic function of the created models. The use of such models in practice will make it possible to significantly reduce information asymmetry between actual assessment of colleagues, administration and third parties, as well as create more accurate predictions of the success of the specialist’s professional activity.

Keywords: self-realization, scientific and technical activity, reflection, goal setting, exteriorization, values, new personal meanings.

Підписано до друку 10.12.2018 р. Формат 60х90/16.
Ум. друк. арк. 1,9. Обл.-вид. арк. 1,9.
Тираж 100. Зам. 93.

«Видавництво “Науковий світ”»[®]
Свідоцтво ДК № 249 від 16.11.2000 р.
м. Київ, вул. Казимира Малевича (Боженка), 23, оф. 414.
200-87-15, 050-525-88-77
E-mail: nsvit23@ukr.net
Сайт: nsvit.cc.ua